

З ІСТОРИЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 351.746.1((47+57)-87)«19410/1945»(09)

*Дмитро ВЕДЕНЄЄВ**

Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР)

На основі широкого кола маловідомих або не залучених до наукового обігу документів розкривається діяльність радянських органів держбезпеки з організації й провадження розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної роботи на окупованій території України й під час вигнання нацистських окупантів із країн Центрально-Східної Європи. Досліджується роль спецпідрозділів НКВС–НКДБ УРСР в оперативному забезпеченні партизанського руху. Висвітлюється становлення органів зовнішньої розвідки НКДБ Української РСР.

Ключові слова: органи держбезпеки, НКВС, НКДБ, розвідка, контррозвідка, партизанський рух, диверсії.

* *Веденєєв Дмитро Валерійович* – доктор історичних наук, професор.

Розвідувально-диверсійна та оперативно-бойова діяльність за лінією фронту («зафронтна діяльність», «оперативна робота на окупованій території») з перших днів війни організовувалася й розвивалася як самостійний напрям зусиль радянських органів державної безпеки, спрямованих на відсіч агресорові. Завдання здобуття розвідданих на зайнятих противником територіях (а також на території Німеччини та її сателітів, подеколи й у формально нейтральних державах), усебічної дестабілізації ворожого тилу потягло за собою необхідність створення спеціальних функціональних підрозділів із керівництва, координації та безпосереднього розгортання зафронтної роботи.

Історіографію теми можна розподілити на декілька груп. Перша з них – це спеціальні праці, створені на основі врахування досвіду розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної роботи 1941–1945 рр. для вдосконалення підготовки особового складу до відповідних дій у разі глобального воєнного протистояння або в локальних конфліктах періоду «холодної війни». До другої групи відносяться загальнодоступні наукові праці, до третьої – науково-популярні й пропагандистські твори, написані до 1991 р. Останню ж групу становлять дослідження військових істориків і теоретиків країн НАТО, переважно створені для розробки стратегії й тактики антипартизанських дій, або інспірування протиурядових повстанських рухів, адже ці завдання ставали вельми актуальними за доби розпаду колоніальної системи та міжблокового протистояння, що включало й опосередковане суперництво наддержав у країнах «третього світу».

У 1969 р. на режимному об'єкті в Підмосков'ї розпочали роботу Курси вдосконалення офіцерського складу, головним завданням яких було навчання співробітників КДБ до дій у складі оперативно-бойових груп на території противника. Тоді у складі радянських органів держбезпеки не було підрозділів, здатних виконувати розвідувально-диверсійні акції «в особливий період». Ініціаторами створення курсів та комплектування їх змінним складом виступили І. Старинов, П. Брайко (Герой Радянського Союзу, командир загону в партизанському з'єднанні С. Ковпака), В. Андріанов та Г. Бояринов – автори спеціальних досліджень досвіду зафронтної діяльності. Одночасно сформо-

ваний у середині 1970-х рр. 8-й відділ управління «С» (нелегальна розвідка) 1-го головного управління (зовнішня розвідка) КДБ СРСР виконував інформаційні та науково-дослідні функції у сфері вивчення розвідувально-диверсійних дій сил спеціального призначення та готуючи спецрезервістів на воєнний час¹.

Таким чином, із метою підготовки до зафронтових дій «в особливий період» по лінії 1-го головного управління та прикордонних військ КДБ СРСР, Головного розвідувального управління (ГРУ) генштабу (ГШ) збройних сил СРСР, інших профільних структур (зокрема з підготовки у СРСР командних і спеціальних кадрів для національно-визвольних та колоніальних рухів в афро-азіатських країнах) вийшло чимало монографічної й навчальної літератури, де серйозна увага приділялася вивченню, акумулюванню досвіду розвідувально-диверсійної роботи органів НКВС–НКДБ, ГРУ ГШ у період війни, а також поважне місце відводилося дослідженню уроків «малої війни» саме на теренах України². Праці В. Андріанова, П. Брайка, В. Боярського, Г. Сечкі-

¹ Дроздов Ю.И. Записки начальника нелегальной разведки. – М.: ОЛМА-Пресс, 2000. – С. 194.

² Див., напр.: Андріанов В.Н. Партизанская борьба в современных войнах. – М., 1988. – 214 с.; *Его же*. Зафронтовая работа органов государственной безопасности. – М., 1989. – 248 с.; *Его же*. Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ при СМ СССР, 1971. – 167 с.; *Его же*. Контрразведывательное обеспечение партизанских формирований в условиях современной войны. – М., 1989. – 232 с.; *Его же*. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ СССР, 1990. – 116 с.; Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. – М.: Краснознамённый ин-т повышения квалификации офицерского состава Пограничных войск КГБ СССР, 1991. – Ч. 1. – 291 с.; Ч. 2. – 243 с.; Брайко П.Е., Старинов И.Г. Партизанская война. – М.: В/ч 64510, 1983. – Ч. 1. – 335 с.; Зафронтовая работа оперативных групп органов государственной безопасности. – М.: ВКШ КГБ СССР, 1989. – 217 с.; Сечкин Г.П. Советские пограничные войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. и возможные их действия в современных операциях. – М.: Воениздат, 1976. – 976 с.; Старинов И.Г. Мины ждут своего часа. – М.: Воениздат, 1964. – 235 с.; *Его же*. Подготовка партизанских кадров: Науч.-практ. пособ. – М.: В/ч 33965, 1989. – 116 с. та ін.

на, І. Старинова, адресовані суто професіоналам, мали мінімальну ідеологічну акцентуацію й містили, зокрема, фаховий аналіз організації, форм і методів зафронтаної роботи спецгруп НКВС–НКДБ, спеціальної діяльності партизанів, структуру розвідувально-диверсійних підрозділів, а також немислимий для «наукових» видань критичний аналіз певних табуйованих сторінок «малої війни». Так, навіть у книзі П. Брайка та І. Старинова «Партизанська війна» (тоді мала гриф «Таємно») редактори попереджали, що «окремі висновки» авторів – лише їхні (йшлося про волюнтаристське згортання підготовки «професійних партизанів» з середини 1930-х рр., суттєві прорахунки в підготовці до війни в тилу ворога та обумовлені цим великі втрати 1941–1942 рр., фактичне окупація результатів диверсійних операцій «Рейкова війна» та «Концерт» тощо).

Наукова творчість визначного організатора та дослідника спеціальних зафронтаних заходів професора Іллі Старинова (1900–2001 рр.) заслуговує на окрему згадку. Під час війни він служив помічником начальника Центрального штабу партизанського руху із диверсій, заступником начальника Українського штабу партизанських руху (із травня 1943 р.)³. У 1963–1973 рр. викладав у навчальних закладах КДБ. Автор і співавтор до 150 монографічних та інших наукових праць. Зауважимо, що за радянських часів принципові оцінки прорахунків в організації партизанської війни та інші його «дисидентські» судження з проблем розвідувально-диверсійної роботи, що не узгоджувалися з офіційною оцінкою суперечливих сторінок партизанського руху 1941–1944 рр., із цензурних міркувань перешкоджали творчому пошуку й публікаторській роботі «диверсанта СРСР № 1». Окремі праці І. Старинова побачили світ лише після розпаду СРСР⁴.

Після введення радянських військ в Афганістан (1979 р.) і загострення міжблокової конфронтації у світі постала необхід-

³ Див. докл.: Попов А., Цветков А. Бог диверсии: Профессор российского спецназа Илья Старинов. – М.: Молодая гвардия, 2004. – 176 с.; Старинов И. Записки диверсанта. – М.: Альманах «Вымпел», 1997. – 348 с.

⁴ Див.: Отряд специального назначения «Каскад»: Факты. Воспоминания. Свидетельства. Судьбы. – Одесса, 2000. – С. 46–48.

ність створення у складі Вищої Червонопрапорної школи (ВЧШ) КДБ СРСР у Москві окремої кафедри з викладання тактики дій органів держбезпеки «в особливий період», що отримала назву спецкафедри «М». Її очолив учасник війни, доктор історичних наук, професор А. Цветков, котрий підвищену увагу приділяв організації кафедральних НДР у тісному зв'язку з потребами навчального процесу⁵. У 1989 р. видали профільний курс лекцій. У 1981–1990 рр. захищено 18 кандидатських дисертацій, а в 1990 р. – першу докторську (А. Соловйова). Наукові праці кафедри стали солідним доробком у сфері дослідження агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки «в особливий період» (передовсім на матеріалах Великої Вітчизняної війни), застосування ними специфічних партизанських та інших зафронтових методів роботи, розробки шляхів протидії розвідувально-диверсійним заходам противника, історії партизансько-повстанських рухів⁶.

Солідний історико-спеціальний доробок належить дослідникам із ВЧШ КДБ СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського (де функціонувала профільна спецкафедра № 9 з історії радянських спецслужб), а також Вищих курсів КДБ СРСР у м. Києві. Згадаємо про дисертаційну працю В. Коровіна, присвячену історії зафронтової роботи органів держбезпеки⁷. Згаданий аспект оперативної діяльності поглиблено вивчався автором у наступних його студіях з історії участі НКВС–НКДБ у війні⁸.

⁵ Див., напр.: *Цветков А.И., Петренко П.Е.* Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными и бандитскими формированиями противника в годы Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ СССР. – 1985. – № 34. – С. 65–79.

⁶ Академия ФСБ России: 80 лет. – М.: Межрегиональный фонд поддержки Академии ФСБ РФ, 2001. – С. 142–145.

⁷ *Коровин В.В.* Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны и использование их опыта в будущей войне: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1964. – 18 с.

⁸ *Коровин В.В.* Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – М.: ВКШ при СМ СССР, 1983. – 48 с.; *Его же.* Советская контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ

Серед спеціальних досліджень слід назвати розробку Я. Семенова з вивчення агентурної розвідки спецформувань НКВС–НКДБ за кордоном⁹, а також публікації співробітників КДБ з історії військової контррозвідки, прикордонних військ та територіальних органів держбезпеки, котрі також удавалися до розвідувальної роботи за лінією фронту¹⁰. Из-поміж представників Вищих курсів КДБ СРСР у м. Києві виділяються праці О. Іванкова, який певною мірою узагальнив дослідження провідних напрямів оперативної роботи органів держбезпеки в радянській Україні, включаючи боротьбу за лінію фронту¹¹.

Що стосується відкритих наукових праць з порушеної проблеми, то чимало згадок про зафронтову роботу НКВС–НКДБ із

СССР. – 1985. – № 35. – С. 42–54; *Дорошенко І.А., Коровин В.В.* Боевые подвиги советских чекистов в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1965. – 64 с.; *Детинин В.И., Дорошенко І.А., Коровин В.В.* Чекисты в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1967. – 90 с.

⁹ *Семёнов Я.Ф.* Некоторые вопросы агентурной разведки оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника на территории сопредельных с СССР стран в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Труды ВКШ КГБ СССР. – 1985. – № 35. – С. 70–84.

¹⁰ Див., напр.: *Федорчук В.* Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ при СМ СССР. – 1970. – № 1. – С. 26–32; *Никитченко В.Ф.* Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ при СМ СССР. – 1971. – № 2. – С. 66–82; *Калиниченко О.Н.* Боевая и политическая деятельность пограничных войск на территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1980. – 24 с.; *Душин Н.* Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ СССР. – 1985. – № 106. – С. 7–16; Советские органы и войска государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. юбил. науч.-практ. конф. – М.: ВКШ КГБ СССР, 1986. – 100 с. та ін.

¹¹ *Іванков А.В.* Деятельность органов государственной безопасности Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: ВКШ КГБ при СМ СССР, 1983. – 26 с.; *Его же.* Из опыта работы чекистов Украины в период борьбы с немецко-фашистскими оккупантами // Сборник Высших курсов (Київ). – 1985. – № 13. – С. 14–23; *Его же.* В грозные годы // Сборник КГБ СССР. – 1986. – № 113. – С. 65–70 та ін.

позицій партизанських формувань можна знайти в межах значної української радянської історіографії народного опору агресорам (хоча на організуючій ролі структур держбезпеки в ньому намагалися не акцентувати увагу)¹². Водночас з'явилася новаторська спеціальна праця Г. Мігрини та Г. Міщенко з історії розвідувальної роботи партизансько-зафронтових сил в Україні, де подавався (в межах дозволеного на той час та за доступними авторам документами) аналіз сил і засобів, форм, методів здобуття в тилу противника значущої інформації в інтересах фронту¹³. Виділяються й монографія А. Кентія та І. Кураса з історії Українського штабу партизанського руху (на солідному архівному матеріалі дослідники висвітлили, зокрема, розвідувально-диверсійну роботу УШПР у взаємодії зі органами держбезпеки)¹⁴, праця М. Старожилова, в якій при дослідженні організації

¹² Див., напр.: Война в тылу врага. – М.: Политиздат, 1974. – Кн. 1. – 447 с.; Україна партизанська: Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): Наук.-довід. видання. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941–1944: В 3 кн. – К.: Наукова думка, 1985; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – К.: Політвидав України, 1968. – Т. 2. – 518 с.; *Сабуров А.Н.* Силы неисчислимые. – М.: Воениздат, 1967. – 287 с.; *Григорович Д.Ф.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 225 с.; *Старожилов Н.В.* Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. – 237 с.; Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К.: Наукова думка, 1984. – 235 с.; *Зинченко Ю.И.* Боевое взаимодействие партизан с частями Красной армии на Украине: 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1982. – 186 с.; Военные грозы над Полесьем. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 229 с.; *Войцехович В.О.* Фронт на Поліссі. – К.: Політвидав України, 1975. – 430 с.; *Нем'ятій В.В.* Партизанська боротьба на території Південної України (1941–1944 рр.). – К.: Знання, 1998. – 287 с.; *Федоров О.Ф.* Остання зима. – К.: Політвидав України, 1963. – 327 с. та ін.

¹³ *Мищенко Г.П., Мигрин Г.П.* Задача особой важности (Партизанская разведка: 1941–1945 гг.). – К.: Вища школа, 1985. – 206 с.

¹⁴ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.

партизанських з'єднань порушено й аспект їх спеціальної діяльності¹⁵. Відсутність належних відкритих праць щодо засекречених моментів зафронтаної діяльності НКВС–НКДБ певної мірою компенсувалася виходом монографії Г. Куманьова й А. Чайковського, присвяченої провідним напрямом оперативно-бойової діяльності органів держбезпеки в Україні¹⁶.

Із-поміж загальнодоступних видань доцільно згадати й солідну групу науково-популярних та мемуарних праць, присвячених глорифікації роботи чекістів республіки (а інколи – свідомому спотворенню обставин тих чи інших подій з оперативних або пропагандистських міркувань творення позитивного образу органів держбезпеки), що видавалися на союзному, республіканському та обласному рівнях, особливо з нагоди ювілейних дат (не кажучи вже про значну кількість статей у популярних виданнях та місцевій пресі)¹⁷. Зрозуміло, що до таких книг навряд чи повною мірою можуть застосовуватися науково-історіографічні критерії, хоча заперечувати їх інформаційне навантаження теж буде неправомірно.

Зрозуміло, що науково-пізнавальну вартість відкритих праць значно поменшували й фігура замовчання (з ідеологічних та гіпертрофованих режимно-секретних міркувань) навколо серйозних прорахунків і втрат в організації та провадженні зафронтаної роботи, розгортанні органами держбезпеки партизанського руху (особливо в перший, трагічний період війни). Практично або майже повністю обходилися такі аспекти проблеми, як агентурно-оперативна робота (у тому числі серед на-

¹⁵ *Старожилів Н.В.* Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. – 237 с.

¹⁶ *Куманєв Г.А., Чайковський А.С.* Чекисты стояли насмерть. – К.: Политиздат України, 1986. – 237 с.

¹⁷ Див., напр.: *Ваш ход, генерал.* – К.: Україна, 1991. – 278 с.; *Верность долгу: Сб.* – М.: Воениздат. 1973. – 96 с.; *Герои незримого фронту: Сб.* – Ужгород: Карпати, 1978. – 228 с.; *Из когорты отважных: Сб.* – Ужгород: Карпати, 1987. – 253 с.; *Со щитом и мечём: Очерки и статьи.* – Л.: Каменяр, 1988. – 205 с.; *Безопасность Родины храня: Очерки.* – Л.: Каменяр, 1988. – 246 с.; *Шляхами чекістської долі: Зб.* – К.: Політвидав України, 1988. – 271 с. та ін.

родів Східної Європи), протиборство з українським й польським націоналістичними рухами, збройними формуваннями з представників народів СРСР на службі в агресорів, «небажані» моменти терористичної діяльності проти колабораціоністів або осіб, які підпали під це визначення у вирі жорстокого протистояння та жаги помсти загарбникам (хоча при цьому не можна не враховувати справедливе бажання уникнути роз'ятрювання ворожнечі в поствоєнному багатонаціональному радянському суспільстві), порушення радянської законності в діяльності спецформувань НКВС–НКДБ, підконтрольних їм партизанських загонах, а також проблемні моменти у стосунках самих чекістів із партизанською «вольницею».

Проблема спеціальної діяльності радянських органів держбезпеки в тилу противника знайшла поважне висвітлення у працях військових спеціалістів та істориків з країн-членів НАТО¹⁸. Піонерами в науковому дослідженні стратегії й тактики партизансько-повстанських рухів у післявоєнний період можна вважати англійського генерала Ч. Діксона та німецького доктора історії О. Гейльбрунна. Їхні дослідження про діяльність комуністичних партизанських рухів з'явилися в 1954 р. Автори відверто сформулювали основний прагматичний мотив своїх праць – навчити власну армію методам боротьби з партизанами, створити антипартизанський бойовий статут, «учитися на помилках німців та видобувати користь з їхнього досвіду». У центрі дослідження опинилася боротьба радянських партизанів і підпільників проти нацистських окупантів, форми й методи їхньої роботи, інструктивні документи німецьких антипартизанських сил, а також роль спецслужб у розгортанні зафронтової боротьби.

«Пора вже зрозуміти, – пишуть згадані автори, – значення партизанських дій. Тим більше, що комуністи довели методи ведення партизанської війни до досконалості, і в будь-якій май-

¹⁸ Курносів А.А., Лагутин Е.С. Как и почему Пентагон изучает опыт советского партизанского движения // История СССР. – 1965. – № 4. – С. 183–187; Секреты специальных служб США. – М.: Политиздат, 1973. – С. 108–109; Силы специальных операций армий капиталистических государств. – М., 1990. – С. 261.

бутній війні нам доведеться боротися проти партизанів у нашому запіллі»¹⁹.

Професор Віконсинського університету Дж. А. Армстронг у виданій за його редакції колективній праці²⁰ підбиває підсумки тривалої післявоєнної наукової програми з дослідження «радянських нерегулярних збройних сил». Праця побудована на вельми солідному масиві архівних документів, переважно вермахту та каральних структур нацистської Німеччини. У ній багато місця відведено розгортанню партизанського руху й на теренах України, окремим партизанським з'єднанням. В центрі уваги дослідників – питання організаційної побудови, управління партизанськими силами, їх стратегія й тактика, зміни залежно від етапу війни, найбільш масштабні операції зафронтового опору. У рамках зазначеної тематики автори звертаються до розвідувально-диверсійних дій партизанів, проте не виділяють їх студіювання у самостійний напрям дослідження. Виокремлюючи такий аспект проблеми, як «радянські агенти та партизанський рух», роль органів НКВС–НКДБ у розвідувальному й контррозвідувальному забезпеченні партизанства висвітлено, однак, у край поверхово.

Дальше вивчення радянського партизанства закономірно привело науковий колектив на чолі з Дж. А. Армстронгом до виокремлення проблеми його розвідувальної діяльності та взаємодії у цій сфері з органами держбезпеки²¹. У розділі «Партизани й радянська розвідка» докладно висвітлено роль військової розвідки та органів НКВС в організації розвідувальної роботи партизанів, проаналізовано основні форми, методи збору ними інформації в інтересах Червоної армії (з наголосом на агентурній розвідці) та ефект від цього сприяння, висвітлено політичну й економічну розвідку партизанів, досліджуються ха-

¹⁹ Диксон Ч.О., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1957. – С. 28.

²⁰ Армстронг Дж. Партизанская война: Стратегия и тактика: 1941–1943. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2007. – 429 с.

²¹ Армстронг Дж. Советские партизаны: Легенда и действительность: 1941–1943. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2007. – 493 с.

рактарні з погляду взаємодії з інформаційною мережею серед місцевого населення розвідувальні акції тощо.

На сьогодні одним із найбільш ґрунтовних зарубіжних досліджень ролі НКВС в організації партизанського руху вважаємо написані на основі широкого масиву документів із російських архівів, наукових та мемуарних публікаціях праці О. Попова²². Автор зосередив увагу на таких аспектах спеціальної діяльності партизанів, як розвідка, диверсійна війна, контррозвідувальне забезпечення партизанських формувань. Дослідник акцентував увагу на побудові розвідувального апарату та організаційно-управлінських аспектах налагодження розвідки, творенні агентурно-інформаційної мережі, конспіративному зв'язку, організації диверсійної роботи.

Серед наукових здобутків останніх років у царині узагальнення уявлень про стратегію й тактику партизансько-повстанських рухів та антипартизанських заходів слід, насамперед, назвати ґрунтовну монографію В. Боярського²³. У ній на підставі широкого фактичного матеріалу розглянуто функції спецслужб з організації зафронтової боротьби на основі партизанських формувань. Висвітлюється досвід радянських партизанів із ведення розвідувально-диверсійної боротьби, важливість взаємодії у цій сфері з органами держбезпеки. Автор чимало уваги приділив організаційно-тактичним основам та методам здійснення розвідувально-диверсійних операцій, виходячи із досвіду партизанів радянської України.

Зафронтана розвідувально-диверсійна робота знайшла відображення у працях керівника Архівного управління ФСБ РФ В. Христофорова, який має особливі можливості з опрацювання документальної спадщини НКВС–НКДБ²⁴. Зафронтана робота

²² Попов А.Ю. НКВД и партизанское движение. – М.: ОЛМА-Пресс, 2003. – 383 с.; *Его же*. Диверсанты Сталина: Деятельность органов госбезопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. – М.: ОЛМА-Пресс, 2004. – 405 с.

²³ Боярский В.И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. – М.: Граница, 2003. – 479 с.

²⁴ Христофоров В.С. Деятельность Особой группы НКВД СССР по организации партизанской войны: Мат. Всерос. науч. конф., М., 27 мая 2009 г. –

військової контррозвідки «Смерш» висвітлюється у сучасних узагальнюючих студіях, зокрема продуктивних авторів К. Дягтерева та О. Колпакіді²⁵. Операції розвідувальних груп і резидентур НКВС–НКДБ, що діяли в Києві й індустріальних містах, а також розвідувальне забезпечення міжнародно-правового врегулювання соборності українських земель розглядається у праці з історії зовнішньої розвідки²⁶. Нарешті, належне місце розвідувально-диверсійним діям за лінією фронту відведено у 6-му томі (присвяченому спецслужбам) фундаментальної багатотомної історії Великої Вітчизняної війни²⁷.

Нові горизонти в дослідженні проблеми з'явилися в українських фахівців після відкриття відповідних архівних фондів, усунення згаданих вище прогалин у вивченні цієї непростой у суспільно-психологічному плані теми. Передовсім згадаємо монографію знаних дослідників історії партизанства та повстанських рухів в Україні А. Кентія (1937–2010) та В. Лоцицького²⁸. На основі великого масиву розсекречених архівних матеріалів неупереджено подано не лише панораму партизанського руху, але й справедливо виокремлено такі аспекти, як розвідувальна, диверсійна робота партизанів, гострі проблеми законності та контррозвідувального забезпечення партизанських формувань із боку органів держбезпеки, терористична практика стосовно колабораціоністів тощо. Роль НКВС–НКДБ УРСР, ГРУ ГШ Червоної армії в розгортанні та оперативному забезпеченні парти-

М.: Маска, 2009. – С. 85–93; *Его же*. Органы госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. – М.: ГАУ г. Москвы, 2011. – С. 219–252; *Его же*. История страны в документах архивов ФСБ России: Сб. ст. и мат. – М.: Главархив Москвы, 2013. – 960 с. та ін.

²⁵ Дягтерев К., Колпакиди А. Непобедимый СМЕРШ и его «волкодавы». – М.: ЭКСМО; Яуза, 2012. – 736 с.

²⁶ Очерки истории российской внешней разведки. – Т. 4. – М.: Международные отношения, 2007. – 728 с.

²⁷ Великая Отечественная война 1941–1945 годов. Т. 6: Тайная война: Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. – М.: Кучково поле, 2012. – С. 274–278, 387–390, 566–613.

²⁸ Кентій А., Лоцицький В. Війна без пощади і милосердя: партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1945). – К.: Генеза, 2005. – 408 с.

занського руху, роботу із забезпечення правопорядку та захисту партизанів від підривних спрямувань противника висвітлено у монографії російського автора О. Гогун²⁹ та суголосному науково-документальному виданні, підготовленому ним разом із А. Кентієм³⁰.

Вивчення теми «НКВС–НКДБ і партизанський рух», роботи зафронтових оперативних груп органів держбезпеки УРСР у роки війни А. Чайковський продовжив в узагальнюючій праці з історії органів внутрішніх справ та спецслужб³¹. Низку праць, де основні аспекти проблеми висвітлюються на основі документальної спадщини, підготував і автор цієї статті³².

Мета статті полягає в комплексному дослідженні організації, форм і методів розвідувально-диверсійної, контррозвідувальної діяльності зафронтових формувань радянських органів держбезпеки та здійснення ними оперативного забезпечення партизанського руху на основі документів НКВС–НКДБ УРСР та спеціальних праць.

²⁹ Гогун А. Сталинские командос: Украинские партизанские формирования: Малоизученные страницы истории. – М.: Центрполиграф, 2008. – 477 с.

³⁰ «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...»: Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Док. и матер. / Авт.-сост. А. Гогун, А. Кентий. – К.: Укр. издат. союз, 2006. – 430 с.

³¹ Чайковський А.С. Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки. – К.: Парламентське вид-во, 2013. – С. 453–505.

³² Веденєєв Д.В. З історії діяльності зафронтових опергруп органів державної безпеки під час визволення України від нацистських загарбників // Державна безпека України. – 2005. – № 3. – С. 165–169; Його ж. Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 279–310; Його ж. Зафронтова діяльність радянських спецслужб з позицій партизанських формувань // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Мат. Міжнар. наук. конф. (м. Корюківка, 14 грудня 2011 р.). – Чернігів, 2011. – С. 31–38; Його ж. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.) // Нариси воєнно-політичної історії України. – Острого: НУОА, 2014. – С. 318–340 та ін.

Організаційне оформлення зафронтового напрямку розвідувально-диверсійної роботи

Першим подібним органом на рівні союзного Центру стала Особлива група при народному комісарі внутрішніх справ СРСР, створена наказом останнього № 00882 від 5 липня 1941 р.³³ Основу цього спецпідрозділу становили співробітники 1-го (розвідувального) управління НКВС СРСР, котрі мали досвід розвідувально-диверсійної діяльності за межами країни (зокрема під час громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр.). Група негайно розпочала формування резидентур, агентури (у тому числі агентів-одинаків) для виконання спеціальних завдань за лінією фронту, а також для залишення їх в окремих містах і місцевостях, котрим загрожувала окупація. При цьому на підставі постанов Президії Верховної Ради СРСР за клопотаннями НКВС СРСР повернули з таборів сотні репресованих оперативних співробітників, котрі одразу ж направлялися в розпорядження відповідних структур наркомату внутрішніх справ.

У жовтні 1941 р. військові підрозділи при згаданій Особливій групі НКВС об'єднали в Окрему мотострілецьку бригаду особливого призначення (ОМСБОП) у складі двох полків, саперно-підривної роти, роти зв'язку, окремих загонів спецпризначення, школи молодшого командного складу та спеціалістів, в яких служили винятково добровольці. По суті, ОМСБОП (до 25 тис. учасників, серед яких до 800 відомих спортсменів, 2 тис. іноземців-антифашистів із країн Західної та Східної Європи, Балкан, США, Китаю, Індокитаю) перетворилася на велику навчально-бойову частину, покликану сприяти розгортанню партизанського руху, широких диверсійних дій на комунікаціях противника, веденню стратегічної й тактичної агентурної розвідки³⁴.

³³ Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія ще 16 червня 1941 р. розпорядився створити підпорядковану йому особисто особливу групу з досвідчених розвідників і диверсантів для недопущення провокацій на кордоні з Німеччиною, що могло б бути використаним як привід для розв'язування війни.

³⁴ Христоворов В.С. Органи госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. – М.: Главархив Москвы, 2011. – С. 220–221.

Водночас певним негативом було те, що учасники оперативних груп нерідко підбиралися без перевірки їхньої стійкості, придатності до суворих зафронтових умов, не отримували належної спецпідготовки, навичок конспірації, слабо проводилося й попереднє вивчення ситуації в місцях висадки зафронтових груп, контррозвідувально-поліцейського режиму противника, бракувало засобів зв'язку далекої дії, спеціального обладнання, амуніції тощо. Спецслужбам Німеччини й Румунії вдалося створити агентурні позиції в радянському підпіллі, були випадки добровільної зради або фізичного зламання захоплених ворогом учасників підпілля. Так, зрада серед співробітників та агентів розвідувально-диверсійних резидентур у Києві, Одесі, Миколаєві під час війни призвела до розгрому нелегальних резидентур НКВС, загибелі їхніх керівників³⁵.

Серйозні втрати системі підпільної роботи на окупованій території завдала зрада низки керівних партійних та комсомольських працівників, які безпосередньо й у взаємодії з органами держбезпеки займалися організацією опору нацистам. Імовірно, найбільший масив інформації видав противникові колишній помічник секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистенка (котрий відповідав від ЦК за організацію партизансько-підпільного руху й загинув в оточенні 20 вересня 1941 р.) – Іван Сірик³⁶. Із грудня 1941 р. він добровільно пішов на агентурне співробітництво зі спецслужбами Німеччини, видавши все, що йому було відомо про апарат ЦК КП(б)У та його керівників, систему організації підпілля й партизанського руху, персональний склад і структуру низки обласних партійних підпільних організацій (за створення яких він безпосередньо відповідав), партизанських формувань, повідомив про ряд шкіл із підготовки розвідувально-диверсійних кадрів та їх курсантів, конспіративні квартири, паролі, систему виготовлення документів для підпілля тощо. Його направляли до учасників підпілля як «представника під-

³⁵ Христофоров В.С. История страны в документах архивов ФСБ России. – С. 373–374.

³⁶ Кримінальну справу на І. Т. Сірика див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 5, спр. 52153.

пільного партійного Центру», він виявляв підпільників, чимало з яких було захоплено та страчено³⁷.

Уже наприкінці серпня 1941 р. Особлива група та ОМСБОП розпочали формування спеціальних опергруп і загонів для відправлення в тил ворога (від 3 до 20 учасників з радіостанціями, мінно-вибуховими засобами, документами прикриття). Їх керівниками призначалися кваліфіковані оперативні працівники, командири прикордонних військ, найбільш досвідчені оперативники ставали заступниками командирів груп із розвідки й контррозвідки.

Важливе місце відводилося розгортанню зафронтової роботи в УРСР, куди Особлива група, зокрема, направила в липні 1941 р. оперативні групи «Форт» В. Молодцова (Одеса), «Місцеві» В. Лягіна (Миколаїв), у вересні до Києва попрямувала резидентура І. Кудрі тощо. Важливою місією групи стала розробка у серпні 1941 р. положення й структури «зафронтових» 4-х відділів НКВС союзних республік та обласних управлінь наркомату внутрішніх справ, про які йтиметься нижче³⁸. Із літа 1942 р. ОМСБОП особливу увагу почала приділяти направленню спецгруп на Полісся та Придніпров'я. Серед них відома група «Переможці» Д. Медведєва, укомплектована бійцями 1-го та 2-го полків ОМСБОП і спеціалістами з підривної справи. Загалом до кінця 1943 р. на базі бригади сформували 134 зафронтових спецзагони та спецгрупи (2575 учасників)³⁹.

³⁷ І. Сірика розстріляли 4 квітня 1946 р. згідно з вироком військового трибуналу військ НКВС Українського округу. У грудні 1998 р. в реабілітації відмовлено. На допитах він стверджував, що до зради його підштовхнула «незгода з лінією партії», яка зародилася з 1930 р. на ґрунті внутрішнього протесту проти жорсткої кампанії колективізації, «ліквідації куркульства як класу», форсованої індустріалізації «за рахунок погіршення матеріального доброту трудящих мас».

³⁸ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. и мат. – М.: РИО КГБ СССР, 1985. – Т. II. – С. 117.

³⁹ *Зевелев А.И., Курлат Ф.Л., Козицкий А.С.* Ненависть, спрессованная в тол. – М.: Мысль, 1991. – С. 130–131, 140–141.

Створення й еволюція спеціалізованих органів керівництва зафронтовою розвідувально-диверсійною роботою

У міру збільшення окупованої території та масштабів розвідувально-диверсійної діяльності в тилу ворога, на основі Особливої групи наказом НКВС СРСР № 001435 від 3 жовтня 1941 р. створили 2-й відділ НКВС СРСР із безпосереднім підпорядкуванням главі відомства. Він складався з 16 відділень, 14 з яких були регіональними підрозділами з організації розвідувально-диверсійної роботи за кордоном у регіонах, котрі безпосередньо примикали до театру бойових дій, а також у районах можливого нападу потенційного ворога (передовсім Японії, Туреччини).

Водночас 10 листопада 1941 р. у складі відділу запровадили прифронтове відділення із завданням координації спеціальної діяльності за лінією фронту 4-х відділів республіканських НКВС та окремих обласних УНКВС. 18 січня 1942 р. 2-й відділ НКВС СРСР реорганізували в 4-те управління (зафронтова робота) НКВС СРСР на чолі з генералом П. Судоплатовим (із відтворенням наркомату державної безпеки СРСР у 1943 р. цей підрозділ перейшов до складу НКДБ СРСР і союзних республік)⁴⁰.

«Руйнування тилів ворога та організація агентурної розвідки на окупованій противником території», –

так у службових документах стисло визначалася місія зафронтового управління⁴¹.

Згадані 4-ті підрозділи НКВС–УНКВС–НКДБ–УНКДБ та їх зафронтові формування впродовж війни слугували провідним інструментом таємного протиборства агресору (у квітні 1942 р. 4-й відділ НКВС УРСР було реорганізовано у 4-те управління). Наказ НКВС СРСР № 001151 від 25 серпня 1941 р. покладав на 4-ті відділи НКВС–УНКВС, зокрема, організацію партизанського руху (цей напрям діяльності розглянемо окремо), завдання керівництва діяльністю диверсійних груп, та затвердив Положення про роботу 4-х відділів НКВС–УНКВС прифронтових об-

⁴⁰ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. II. – С. 258; Т. III. – С. 117.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 1.

ластей. 4-ті відділи було створено в п'ятнадцяти обласних управліннях НКВС УРСР, а невеликі оперативні групи від 4-го управління запроваджувалися при штабах 6-ї, 38-ї, 40-ї, 12-ї, 18-ї та 56-ї армій, що діяли на Південному напрямі радянсько-німецького фронту.

Відповідно до нормативного документа, 4-ті підрозділи НКВС–УНКВС мали здійснювати організацію агентурної та військової розвідки в районах вірогідних дій партизанських загонів і диверсійних груп у тилу противника, керувати діяльністю диверсійних груп, проводити розвідувальне опитування військовополонених, взаємодіяти при цьому з органами військової контррозвідки НКВС, армійським командуванням, партійними організаціями та органами влади⁴².

Після утворення 4-го управління НКВС СРСР було уточнено завдання спецпідрозділу із зафронтової роботи та визначено функціональну спрямованість його апарату. Затверджене наказом НКВС СРСР № 001124 від 1 червня 1942 р. «Положення про роботу 4-х відділів НКВС–УНКВС республік, країв та областей» покладало на них функцію «організації й керівництва агентурно-розвідувальною та диверсійною діяльністю в тилу противника», збирання військово-політичної інформації про становище на окупованій території. Встановлювалося, що здобута інформація про розвідувальні та інші спеціальні органи противника, антиурядову («антирадянську») діяльність політичних організацій, становище в релігійній сфері та інші значущі відомості мала передаватися до контррозвідувального та секретно-політичного відділів НКВС–УНКВС.

Серед провідних завдань спецпідрозділу визначалися:

- створення нелегальних резидентур у населених пунктах на окупованій території та забезпечення надійного зв'язку з ними;
- відновлення взаємодії з найбільш цінною та перевіреною агентурою на окупованій території;
- запровадження агентури в розвідувальні, адміністративні органи противника, антирадянські організації;

⁴² Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. II. – С. 257–258.

- підбір та перекидання за лінію фронту кваліфікованої аген-тури й просування її до Німеччини, інших європейських країн;
- формування та направлення за лінію фронту розвідуваль-но-диверсійних груп, маршрутної агентури;
- забезпечення зафронтових формувань зброєю, матеріалами для диверсій, засобами зв'язку тощо.

Пропонувалася типова функціональна структура апарату 4-х підрозділів (відділів):

- *1-ше відділення*: запровадження й керівництво діяльністю агентури в розвідувальних та адміністративних органах противника, антирадянських організаціях, підбір негласних оперативних джерел для виведення на територію ворожих держав;
- *2-ге відділення*: створення нелегальних резидентур у важли-вих населених пунктах на окупованій території, відновлення зв'язку з раніше залишеною там агентурою НКВС, агентурна робота на найбільш потенційно загрозливих напрямках;
- *3-тє відділення*: формування й керівництво роботою розві-дувально-диверсійних і спеціальних груп;
- *4-те відділення*: матеріально-технічне забезпечення розвіду-вально-диверсійної роботи, оперативна техніка тощо;
- секретаріат, облікова група⁴³.

Безпосередньо у складі 4-го управління НКВС УРСР *перший відділ* займався розвідувально-диверсійною роботою на те-ренах країн-сателітів Німеччини або окупованих нею держав Східної Європи; *другий* організував зафронтову роботу на тимчасово окупованій території; *третій відділ* займався роз-гортанням партизанських формувань (до передачі їх у підпо-рядкування Українського штабу партизанського руху в липні 1942 р.) та їх оперативним забезпеченням⁴⁴.

⁴³ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України), ф. 45, оп. 1, спр. 102, арк. 67–69 зв.

⁴⁴ Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. – М.: ВКШ КГБ при СМ СССР, 1964. – С. 320.

Позитивні зміни у становищі на фронтах, міжнародній та військово-політичній обстановці, поступове звільнення окупованої території призводили й до корегування функцій і структури 4-го управління – тепер уже у складі Наркомату державної безпеки УРСР. Відповідно до затвердженого очільником НКДБ УРСР С. Савченком 16 жовтня 1943 р. положення, функції відділів управління (начальник – майор держбезпеки Сидоров) визначалися таким чином:

- *перший відділ*: керівництво оперативними групами в тилу противника, запровадження агентури в розвідувальні й контрол-розвідувальні органи, адміністративно-політичні установи ворога на окупованій території, створення оперативних позицій у підпіллі ОУН, у Російській визвольній армії («власівці»), робота у середовищі «церковників і сектантів»;
- *другий відділ*: організація диверсійно-терористичної роботи («Д» і «Т», як ці заходи позначалися у відомчих документах), ведення розслідування за фактами зради агентури 4-го управління, допит військовополонених, керівництво 4-ми підрозділами УНКДБ;
- *третій відділ*: матеріально-технічне забезпечення агентурно-оперативної роботи, оперативний облік, інформаційна робота, оперативна техніка та виготовлення документів прикриття⁴⁵.

До кінця війни функціональна структура 4-го управління зазнавала нових змін (для їх детального дослідження поки що бракує виявлених документів). До дня перемоги управління підійшло зі штатом у 124 одиниці. Він включав начальника та двох його заступників, секретаріат, чотири функціональних відділи. Судячи з наявних звітних матеріалів⁴⁶, на завершальному етапі війни організацією та виведенням спецформувань у тил противника (переважно вже – за кордон) займався 3-й відділ (начальник – майор Єфремов, три відділення, 28 штатних посад), а 4-й відділ зосередив функції радіозв'язку, оперативного перекладу та матеріального забезпечення⁴⁷.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83529, ч. 1, арк. 18–21.

⁴⁶ Там само, спр. 86751, т. 15.

⁴⁷ Там само, ф. 8, оп. 12 (1985 р.), спр. 3, т. 1, арк. 9–10.

До основних видів власне зафронтових оперативних формувань НКВС–НКДБ відносилися:

- *агентурно-оперативні групи, або ж спецгрупи* (3–5 агентів органів держбезпеки, що пройшли певну підготовку для дій у близькому тилу з розвідувальними завданнями);
- *оперативно-чекістські, або ж розвідувально-диверсійні групи* (5–8 кадрових співробітників держбезпеки, які виводилися за лінію фронту для організації розвідувально-диверсійної роботи з позицій, як правило, партизанських загонів);
- *оперативно-чекістські групи спеціального призначення* (10–15 і більше співробітників НКВС–НКДБ, виведених на територію іноземних держав для виконання спеціальних розвідувально-диверсійних завдань);
- *оперативно-чекістські бази або загоны* (озброєні формування з кадрових співробітників, агентів органів держбезпеки, партизанів, чисельністю до 100 й більше осіб, які вели активну диверсійно-терористичну боротьбу на комунікаціях, проти важливих об'єктів противника, слугували основою для формування партизанських сил тощо)⁴⁸. Крім того, на бази зафронтових (або закордонних) спецгруп виводилися агенти-одинаки (невеличкі групи) – кваліфіковані негласні помічники, що отримали спеціальні розвідувальні чи терористичні завдання.

Опергрупи, як правило, включали командира, його заступника з розвідувально-диверсійної роботи, комісара, 1–2 радистів-шифрувальників, медика, оперативних працівників, перевірених агентів. Загалом НКВС–НКДБ УРСР за роки війни створили 135 подібних формувань (7500 учасників)⁴⁹.

Серед провідних завдань зафронтових оперативних формувань можна визначити:

- *у сфері розвідувальної роботи*: збирання та передача командуванню Червоної армії інформації про дислокацію, чисель-

⁴⁸ Національна академія СБ України, од. зб. № 128, с. 21–22.

⁴⁹ *Иванков А.В.* Материалы к лекции по истории советских органов госбезопасности. – К., 1974. – С. 138.

- ність, озброєння, штаби військ противника, систему постачання, а також про спеціальні, каральні, адміністративні органи окупаційного режиму, формування колабораціоністів тощо;
- *щодо диверсійної роботи*: порушення нормальної роботи прифронтових і тилкових комунікацій ворога, виведення з ладу військових та промислових об'єктів, запасів стратегічних матеріалів, організація спецпропаганди тощо;
 - *у ділянці контррозвідувальної роботи*: виявлення та вивчення форм і методів роботи органів розвідки й контррозвідки агресорів, їх карально-поліцейських структур, запровадження в них власної агентури, розклад зсередини пронімецьких формувань колабораціоністів, контррозвідувальний захист партизанських формувань тощо⁵⁰.

Розгортання розвідувально-диверсійних заходів у тилу противника

На першому етапі війни наголос було зроблено на розгортанні агентурної мережі, що мала діяти в тилу агресорів, котрі до кінця 1941 р. окупували більшу частину території УРСР. У 1941–1942 рр. на залишених теренах осіло 12 726 оперативних джерел республіканського НКВС, у тому числі 43 резиденти та 644 агентів, 41 диверсійна група (502 особи), 1367 розвідників-одинаків, 1901 утримувач конспіративних квартир, 77 зв'язкових (до 1944 р. загальна кількість залишених і виведених за лінію фронту негласних помічників досягла майже 17 тис. осіб)⁵¹. Із більшістю з них зв'язок відновити не вдалося, адже жорсткий контррозвідувальний режим та інші обставини не дозволи багатьом з негласних помічників розпочати роботу за призначенням.

Поступово виявлялися, аналізувалися прорахунки в організації зафронтової роботи, уживалися заходи щодо їх усунення.

⁵⁰ *Коровин В.В.* Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВШ КГБ, 1968. – С. 7; *Его же.* Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 14.

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 26–27.

Так, директива НКВС СРСР № 48 від 10 лютого 1943 р. вказувала, що основними вадами в організації підготовки та закидання агентури за лінію фронту є незадовільна перевірка та поверхова підготовка оперативних джерел; нестача радіозасобів, унаслідок чого з більшістю зафронтових джерел не існувало обміну інформацією; постановка агентурі надто масштабних, нереалістичних для виконання завдань; відсутність належної централізації у виведенні негласних помічників на окуповану територію. Тож пропонувалося зосередити роботу з виведення агентури в тил противника винятково у 4-х підрозділах НКВС (виведення агентури іншими оперативними підрозділами мало б здійснюватися 4-м управлінням – 4-ми відділами НКВС). Уточнювалися основні завдання зафронтової розвідувальної діяльності, що ставилися перед негласним складом НКВС:

- збір інформації про агентуру спецслужб агресора, закинуту в радянський тил або залишену на радянській території при відступі;
- запровадження перевіреної агентури НКВС у розвідувальні, контррозвідувальні, адміністративні органи окупаційної влади, антирадянські організації тощо;
- вивчення контррозвідувального режиму противника, здобуття зразків документів, перепусток тощо для легалізації радянських агентів на окупованій території;
- вербування на окупованих теренах конфіденційних джерел серед персоналу окупаційної адміністрації, – проникнення в агентурний апарат спецслужб ворога та підконтрольні їм формування колабораціоністів тощо⁵².

Залишені на окупованій території розвідувальні групи вдалися до творення резидентур та підпільної мережі з метою збору значущої інформації й дестабілізації тилу противника, перешкождали йому використовувати економічний потенціал України.

Широко відоме ім'я кадрового розвідника Івана Кудрі (до війни – начальника відділу розвідувального підрозділу НКВС–НКДБ УРСР), який створив у Києві нелегальну резидентуру «Максима». Патріоти здобули цінні розвіддані про пункт абве-

⁵² ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83529, ч. 2, арк. 1–2.

ру, дислокацію німецьких частин, будівництво польової ставки А. Гітлера під Вінницею, здійснили диверсію на залізничному вузлі Дарниця, пустили під укіс військовий ешелон. Особисто «Максим» уклав список на 87 колабораціоністів, які активно допомагали окупантам. Фольксдойче Н. Грюндвальд (агент СД «Нанетта») видала І. Кудрю (заарештований 5 липня 1942 р.) та інших учасників групи. Усі вони загинули від рук нацистів.

Підпільна група капітана Володимира Молодцова («Бадаєва», співробітника розвідувального управління НКДБ СРСР) із липня 1941 р. в окупованій Одесі створила дві розвідувально-диверсійні групи, на бойовому рахунку яких декілька підірваних ешелонів (в одному загинуло й постраждало до 300 німецьких і румунських чиновників, що їхали для заміщення посад окупаційної адміністрації, в іншому загинуло до 250 вояків противника). Зухвалою акцією став підрив військової комендатури під час наради керівного складу окупантів, було знищено до 140 офіцерів, включаючи генералів – військового коменданта міста та префекта поліції. За даними підпільників, радянська авіація завдала чимало результативних бомбових ударів. Інформація від групи доповідалася Державному комітету оборони та генштабу Червоної армії. Румунській контррозвідці пощастило заарештувати «Бадаєва». 29 травня 1942 р. В. Молодцова та двох його соратниць стратили. 5 листопада 1944 р. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу⁵³.

У Миколаєві діяла підпільна розвідувально-диверсійна група Миколи Гефта. Її учасникам удалося зібрати чималий обсяг розвідувальної інформації, здійснити 15 диверсій на суднобудівних підприємствах міста⁵⁴. Офіцер науково-технічної розвідки Віктор Лягін («Корнєв») очолив розвідувальну-диверсійну групу «Форт», члени котрої здійснили низку відчутних диверсій на миколаївських суднобудівних заводах, нафтобазах, аеродро-

⁵³ Очерки истории российской внешней разведки. – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 4. – С. 35–42.

⁵⁴ Коровин В.В. Деятельность оперативных групп... – С. 68, 73–76; Андрианов В.Н. Зафронтовая работа оперативных групп органов государственной безопасности. – М., 1989. – С. 34–39.

мі, пустили під укіс три ешелони, здобули цінну розвідувальну інформацію. 17 липня 1943 р. окупанти стратили В. Лягіна⁵⁵.

Зрозуміло, що чимало радянських резидентур або не спромоглися розгорнути результативну роботу через потужний контррозвідувальний режим противника, або стали жертвами зрадників і провокаторів. Доля частини агентів, захоплених німецькою контррозвідкою, невідома (як-от диверсійної резидентури Ф. Євтушенка («Тараса») в Києві)⁵⁶.

У ході війни та залежно від зміни стратегічної й оперативної обстановки розпорядчими документами корегувалися завдання 4-го управління НКВС–НКДБ УРСР. Так, перехід Червоної армії у стратегічний наступ викликав необхідність активізації диверсійної роботи в тилу противника. Тому 4-те управління НКДБ СРСР 20 серпня 1943 р. наказало 4-му управлінню НКДБ УРСР посилити диверсійну роботу на окупованій території. Зокрема, пропонувалося у 45-ти підрозділах республіканського НКВС–УНКВС створити групи з 2–3 співробітників для організації диверсій на важливих залізничних комунікаціях, промислових, військових об'єктах.

Ставилося завдання вербування спеціально підготовлених, рішучих агентів та агентурних груп для їх виведення в тил противника. Наголошувалося на необхідності підбору агентів-вербувальників зі зв'язками серед персоналу залізниць та промислових підприємств, здатних виводити з ладу комунікації, мости, ешелони, склади, бази паливно-мастильних матеріалів, заводи тощо. У розпалі битви за Дніпро диверсанти вивели з ладу чимало військових об'єктів противника, активно діяли на комунікаціях, полегшуючи наступ на фронті.

Зрозуміло, що протиборство із досвідченими, кваліфікованими спецслужбами ворога, з урахуванням певних прорахунків в організації зафронтової роботи, негативного впливу передвоєнних репресій та кадрових «чисток» в органах держбезпеки, давалося дорогою ціною. Так, із виведених на окуповану територію у 1941–1942 рр. 4-м управлінням НКВС УРСР 595 розвіду-

⁵⁵ Очерки истории российской внешней разведки. – Т. 4. – С. 46–51.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 13. спр. 507, арк. 7.

вальних груп та 2027 розвідників-«одинаків», на «Велику землю» повернулося лише 34 групи та 400 «одинаків»⁵⁷.

Значними були і втрати під час відчайдушних рейдів по ворожих тилах. Відомо, наприклад, що загін, сформований на базі спецгрупи НКДБ УРСР «Волинці» капітана держбезпеки П. Форманчука, під час походу територією Закарпаття та Угорщини втратив убитими і полоненими (здебільшого страчені ворогом) у боях з угорськими військами чимало бійців: із 127 учасників із рейду повернулися 35. Проте група «Волинці», незважаючи на значні втрати, здобула важливу для наступаючих військ інформацію про карпатські перевали, сили та укріплені райони угорської армії, прикордонний режим⁵⁸. Загалом упродовж війни загинули 489 (із них 42 радисти) та зникли безвісті 271 кадрових співробітників та агентів 4-го управління НКВС-НКДБ УРСР⁵⁹.

Про розмах агентурної роботи свідчить така статистика: опергрупа «За Батьківщину», що діяла на базі партизанського з'єднання О. Сабурова, створила мережу зі 152 негласних помічників, третина з яких збирала розвідувальну інформацію, частина – входила до 5 диверсійних резидентур, що вели ефективну підривну роботу в районі Олевського залізничного вузла⁶⁰.

Наведемо промовистий приклад результативності дій диверсантів. 20 січня 1944 р. в німецький тил для проведення спецзаходів НКДБ УРСР вивів розвідника М. Порай-Кошиця («Мельник»). Йому вдалося влаштуватися при автоколоні, що прямувала у Вінницю з вантажем мін і боєприпасів, установити місце знаходження складу з 10 тоннами вибухівки і 7 тоннами мін, призначених для знищення міста. 31 січня пополудні Вінниця здригнулася від сильного вибуху. У результаті диверсії «Мельника», відзначалося у спецповідомленні наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, ворог втратив мінно-вибухову техні-

⁵⁷ Національна академія СБ України, од. зб. № 6437, с. 93.

⁵⁸ Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 28442 (група «Волинці»); ф. 13, спр. 507, арк. 4.

⁵⁹ Там само, спр. 86751, т. 46, арк. 36, 41.

⁶⁰ Сборник Высших курсов КГБ СССР. – № 1. – К., 1977. – С. 21–22.

ку, загинуло до 100 німецьких військовослужбовців, включаючи всю команду саперів, що прибула зруйнувати місто⁶¹.

Діапазон спеціалізації зафронтових формувань НКВС-НКДБ був широким. Так, спецзагін ім. Чапаєва І. Іщенка з жовтня 1943 р. розрісся в лісах Житомирщини до 150 бійців. Провів 110 бойових акцій, постійно приймаючи поповнення, і до жовтня 1944 р. знищив до 1300 ворогів, 37 мостів, здійснив рейд на територію Польщі. Згодом частина учасників загону стали кадровими співробітниками держбезпеки. Існували й невеличкі резидентури з конкретним специфічними завданнями. Відомо, що спецгрупа НКДБ УРСР «Тайга» В. Соловійова (ядро – 5 співробітників та агентів із числа поляків), яку особисто контролював генерал П. Судоплатов, займалася вербуванням агентури в керівних ланках польського національного підпілля⁶².

Підготовка, злагодження, спорядження, виведення за лінію фронту, адаптація до діяльності в тилу противника, налагодження зв'язку й поточне керівництво роботою оперативних формувань, постачання, їх подальше виведення на «Велику землю» являло собою складний комплекс заходів, який забезпечувався силами 4-го управління НКВС-НКДБ УРСР. Зміцнювалася й матеріально-технічна база зафронтової роботи – підготовлено понад 150 кваліфікованих радистів, відкрито потужні радіовузли з модернізованою технікою в Києві та Львові для далекого зв'язку⁶³.

Розглянемо організацію діяльності зафронтового формування на прикладі оперативно-розвідувальної групи 4-го управління НКДБ УРСР «За Батьківщину», закинута в тил ворога 20 вересня 1943 р. Керівником її став начальник відділу цього ж управління майор Віктор Храпко («Орел»; уродженець Херсона, в органах держбезпеки працював із 1920 р.). Крім нього, до складу групи ввійшли три оперативних працівники та дві ра-

⁶¹ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 1 (Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом / Упор.: Веденєєв Д., Козенюк В., Сердюк С.: Спецвипуск). – С.69.

⁶² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 507, арк. 7–10.

⁶³ Там само, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 41.

дистки. Група мала діяти на базах партизанського з'єднання О. Сабурова у Житомирській області (7 загонів, 2260 бійців) під легендою «представників Українського штабу партизанського руху». При інструктажі учасників групи особливу увагу приділяли питанням конспірації та особливостей дій із позицій партизанського формування. Основними завданнями визначалися:

- виявлення дислокації та агентурна розробка розвідувально-диверсійних шкіл спецслужб противника в Києві (групі передавалися раніше здобуті дані на ці школи) з метою виявлення каналів проникнення їхніх випускників у радянський тил, встановлення осіб, що їх німецька розвідка готує до закидання за лінію фронту;
- відновлення зв'язку із цінною агентурою НКДБ, залишеною в Києві та Житомирі;
- вербування оперативних джерел у керівних органах Російської визвольної армії (РВА) генерала А. Власова з метою подальшого їх просування в еміграцію;
- організація диверсій на залізничних комунікаціях противника в районі Житомир–Бердичів–Коростень–Київ, промислових об'єктах, створення там підпільних диверсійних груп;
- сприяння іншим опергрупам НКДБ, що виводяться в тил ворога;
- опитування військовополонених із метою збору відомостей про агентуру противника, його режимні заходи та адміністрацію на окупованій території, політичні й економічні заходи тощо⁶⁴.

У лютому 1944 р. група В. Храпка (який став заступником командира партизанського з'єднання з агентурної розвідки, був нагороджений орденом Червоного прапора) завершила свою діяльність та прибула до Києва без втрат. За період оперативної роботи чотири оперпрацівники групи мали на зв'язку до 150 негласних джерел, створили резидентури в містах Єльську, Овручі та Мозирі, диверсійні підпільні групи в Єльську, Білокозовичах, Олевську (розрослася до 30 осіб) та Словечному. Вони

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 28461, т. 1, арк. 3–7; ф. 13, спр. 492, арк. 227–228. Низку документів про діяльність групи «За Батьківщину» опубліковано (див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 1. – С. 161–189).

провели низку диверсій, вивели з ладу десятки одиниць рухомого складу залізниці. Виявили 8 агентів німецьких спецслужб, 23 активних колабораціоністів, захопили ряд секретних наказів німецького командування, здобули дані про будівництво укріплень по р. Західний Буг, опорних пунктів у районі Мозир–Коростень–Житомир тощо. Група сприяла просуванню в тил ворога опергруп «Унітарці», «Дружба», «Розгром» та інших формувань 4-го управління НКДБ УРСР, а також агентури у глибокий тил противника.

Значну допомогу в організації розвідки й налагодженні контррозвідувального захисту надали партизанам опергрупи 4-го управління НКДБ УРСР «За Батьківщину», «Дружба», «Розгром», «Удар», «Волинці», «Невловимі», «Задністровці», «Унітарці», «Зайцева» та ін.⁶⁵

Роль органів державної безпеки в організації та оперативному забезпеченні партизанського й підпільного руху на території України

Одним із провідних та результативних напрямів діяльності радянських органів держбезпеки стала участь в організації партизансько-підпільного руху та його розвідувальне й контррозвідувальне забезпечення. На першому етапі розгортання партизанського руху (1941 – середина 1942 рр.) мали місце серйозні прорахунки, що призвело до значних людських втрат та низької ефективності боротьби в тилу ворога. У перші місяці бойових дій бракувало централізації в розгортанні партизансько-підпільного руху, адже такі формування паралельно створювали органи держбезпеки, військова розвідка, 8-мі відділи армійських політичних органів, партійні та комсомольські структури. Особи, призначені командирами та учасниками партизанських загонів, отримували вкрай недостатню підготовку (2–3 тижні, а нерідко й кількаденну). Кандидати на роботу в нелегальних умовах не проходили ретельної перевірки, належним чином не оцінювалася їх психолого-професійна придатність до дій в екстремальних умовах. Відбір кадрів здійснювався пере-

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83510, т. 10, арк. 7–8.

важно за ознакою політичної лояльності з числа функціонерів партійно-комсомольського апарату.

Не дивно, що за умов поразок на фронтах поширилися й випадки зрадництва зі сторони залишених НКВС для організації партизанського опору партійних та комсомольських функціонерів. Наприклад, як показало слідство у справі резидента німецької розвідки М. Глухова, його у вересні 1941 р. НКВС УРСР призначив командиром з'єднання партизанських загонів. Утім, уже 28 вересня він добровільно прибув до німецької комендатури в м. Яготин (Київська обл.) та видав місця базування своїх загонів, тайники зі зброєю, вибухівкою й продовольством, а також дав цінні свідчення про систему організації партизанського руху. Наступного ж дня в Ічнянських лісах окупанти ліквідували за його даними партизанський загін у складі 60 осіб, згодом нейтралізували партизанські формування на Полтавщині, підпільні групи у Харкові та інших містах. Залишений на посаді першого секретаря Запорізького обкому КП(б)У К. Мосієвич, будучи затриманий гестапо, став агентом німецької спецслужби, видав структуру та систему зв'язку підпілля, районні комітети партії, німці арештували 13 підпільників⁶⁶.

Доводилося нашвидкуруч шукати організаційні форми партизанського руху. Зокрема в липні–серпні 1941 р. НКВС УРСР сформував з оперативних працівників та прикордонників два «партизанських» полки 5-батальйонного складу загальною чисельністю 2296 багнетів. Ці частини здійснювали рейди по тилах ворога. Однак під Олевськом (Житомирська обл.) окупантам удалося розбити 1-й партизанський полк НКВС, загинув його командир О. Чехов. Майже весь 2-й полк поліг в Ірдинських болотах, його командира В. Щедрина німці повісили у Черкасах. У результаті, незважаючи на певні втрати, завдані противникові та відтягнення на себе деяких німецьких сил, така форма оперативно-бойового застосування виявилася у цілому неефективною. Урешті-решт довелося переходити до розвідувально-диверсійних дій групами по 20–25 осіб. До грудня 1941 р. полки припинили своє існування. На основі залишків 2-го полку

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 375, арк. 6–7, 64.

створили 12 партизанських загонів (437 бійців). Було переформовано й 3-й партизанський полк НКВС⁶⁷.

Керівництво органів держбезпеки змушено було неодноразово констатувати незадовільну роботу своїх регіональних структур із розгортання партизанства. Так, наказ НКВС УРСР № 00125 від 7 вересня 1941 р. визнавав, що управління наркомату в Полтавській області так і не провадить належного виконання директиви щодо організації партизанського руху, за місяць не вивело жодного партизанського загону або диверсійної групи⁶⁸. Наказ НКВС УРСР № 0012 від 5 лютого 1942 р. відзначав, що УНКВС у Сталінській області залишило при відході військ 166 партизанських загонів, значна частина яких розсіялася, відійшла разом з армією і лише 80 залишилися на окупованій території, про 46 із них відсутні будь-які відомості, зв'язок існує лише з 6 загонами⁶⁹.

Загалом прорахунки в організації руху опору, ефективна система антипартизанських заходів, налагоджена противником з активним залученням колабораціоністів та ворогів радянської влади, призвели до трагічного перебігу партизанського руху в 1941–1942 рр. Із залишених до літа 1942 р. на території України 1565 партизанських загонів і груп (майже 35 тис. осіб) до 10 червня 1942 р. на зв'язку перебувало 110 загонів, із перекинутих у тил ворога в 1941 р. партизанських формувань вижило до 7%⁷⁰.

Взаємодію з партизанами вельми ускладнювало незадовільне забезпечення засобами радіозв'язку. У перший рік війни на території України лише до 1,5% партизанських формувань мали зв'язок із «Великою землею», контакти забезпечувалися кур'єрами-зв'язковими, що за умов відступу Червоної армії ставало неефективним, розвідувальні дані втрачали значення⁷¹. Зазначимо, що вже до травня 1942 р. вдалося отримати 100 портатив-

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83501, ч. 1, арк. 134–135.

⁶⁸ Див.: ГДА МВС України, ф. 46, оп. 10, спр. 49.

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 52, арк. 1–4.

⁷⁰ Там само, ф. 13, спр. 507, арк. 2; *Попов А.Ю.* НКВД и партизанское движение. – М.: ОЛМА-Пресс, 2003. – С. 47, 51.

⁷¹ *Попов А.Ю.* НКВД и партизанское движение. – С. 43.

них радіостанцій (ними було забезпечено партизанські формування з 10 тис. бійців), створити три потужних радіостанції для зв'язку з партизанами (дві – у Ворошиловграді (Луганську) та у Воронежі)⁷².

Організацію й управління партизанським рухом на першому етапі війни здійснювали 4-ті відділи НКВС–УНКВС УРСР, котрі стали основним інструментом таємного протиборства з агресором (у квітні 1942 р. 4-й відділ НКВС УРСР було реорганізовано в 4-те управління). Наказ НКВС СРСР № 001151 від 25 серпня 1941 р. покладав на 4-ті відділи НКВС–УНКВС, зокрема, організацію партизанського руху.

Станом на початок вересня 1941 р. 4-й відділ НКВС УРСР вивів у тил противника 63 партизанських загони (4855 бійців), підготував до зафронтової роботи ще 80 (2409 осіб), а 434 формування (12 561 особа) вважалися готовими для осідання в разі приходу окупантів. Крім того, підготовку пройшло 285 окремих партизанських і диверсійних груп (1460 учасників). До жовтня ж загалом удалося вивести в тил противника 122 партизанських загони (5809 бійців)⁷³. Для організації зафронтової боротьби та взаємодії з органами держбезпеки оперативні групи з числа співробітників НКВС було створено при штабах 6-ї, 38-ї, 40-ї, 12-ї, 18-ї, 21-ї та 56-ї армій, які вели бойові дії на території України. До середини січня 1942 р. українські радянські партизани (на той час існували відомості про 163 загони, із 10 з них підтримувався зв'язок), за неповними даними НКВС УРСР, ліквідували 1 генерала, 164 офіцери, 5348 солдатів противника, 135 службовців окупаційної адміністрації, знищили 18 штабів, 14 залізничних ешелонів, 33 мости, 2 літаки, 24 танки, 272 автомашини, 2 склади боєприпасів, іншу техніку та озброєння противника, захопили трофеї⁷⁴.

Попри значні втрати та серйозні організаційні ускладнення, партизанський рух поступово перетворювався на помітний

⁷² З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 1. – С. 150.

⁷³ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83501, ч. 1, арк. 38; З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 1. – С. 84;

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83501, ч. 2, арк. 419–420.

чинник протиборства з агресором. Підсумовуючі бойові здобутки створених органами держбезпеки партизанських формувань станом на 10 травня 1942 р. (до березня 1942 р. на обліку НКВС УРСР перебувало 696 загонів (25 тис. бійців)), республіканський наркомат оперував даними про знищених 2 генералів, 287 офіцерів та майже 15 тис. солдатів противника, 1448 шпигунів і зрадників, 34 ешелони, 127 танків і бронемашини, 376 автомашин, 59 складів і баз, 154 мости, 24 штаби тощо⁷⁵.

До 30 травня 1942 р. поточне керівництво партизанськими силами радянської України здійснювало 4-те управління НКВС УРСР, відколи постановою Державного комітету оборони при Ставці верховного головнокомандувача створили Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при військовій раді Південно-Західного напрямку – Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з колишнім заступником народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строкачем (29 червня 1942 р. ДКО СРСР надав УШПР статус республіканського органу, до його складу ввели начальників розвідвідділів Південного та Південно-Західного фронтів)⁷⁶. Територією дій УШПР визначалися згадані fronti, Крим (з осені 1942 р. створили Кримський ШПР, підпорядкований УШПР), Західна Україна, Молдова. До липня 1942 р. НКВС УРСР передав у підпорядкування УШПР 1017 партизанських формувань (25 264 особи)⁷⁷.

Відповідно, 4-ті підрозділи органів НКВС–НКДБ переорієнтували винятково на оперативну роботу, у тому числі – на допомогу партизанам у розгортанні розвідувально-диверсійної роботи та налагодженні контррозвідувального захисту своїх формувань. Представництва УШПР із власними розвідувальними відділеннями згодом відкрили при військових радах відповідних фронтів, оперативні групи – при військрадах армій. Опергрупам та обласним штабам партизанського руху підлягали диверсійні та розвідувальні групи загонів.

⁷⁵ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. III. – С. 393–394.

⁷⁶ Див. прим. 14.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 507, арк. 3.

Конкретні завдання органам держбезпеки щодо оперативного забезпечення партизанського руху визначалися в наказі верховного головнокомандувача № 00189 від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху», який мав концептуальне значення для подальшого розгортання боротьби в тилу ворога. Зокрема, приписувалося формувати широку агентурну розвідку, насаджувати оперативні джерела в органах окупаційної влади, на підприємствах, комунікаціях. Відповідно, УШПР на виконання цих указівок розпочав планування та підготовку кадрів організаторів партизанського руху, маючи на увазі нові загони, рейди на Правобережжя України, створення так званих «партизанських країв», налагодження взаємодії з партизанами інших союзних республік. Ішлося також про необхідність перенесення зафронтової діяльності у Центрально-Східну Європу⁷⁸.

У середині 1942 р. наркомат оборони СРСР затвердив структуру та штати УШПР (63 одиниці, з середини 1943 р. – 143), які включали й розвідувально-інформаційний (з 26 листопада – розвідувальний) відділи⁷⁹.

Діяльність **розвідувального відділу УШПР** становить особливий інтерес із погляду висвітлення внеску органів держбезпеки у протидію агресорам на території України, адже розвідувальний відділ (РВ) УШПР фактично став *різновидом спеціального підрозділу НКВС–НКДБ з організації та керівництва розвідувальною й контррозвідувальною роботою у середовищі та з позицій партизанського руху*. Сам РВ і відповідні підрозділи в партизанських формуваннях здебільшого укомплектовувалися кадровими співробітниками НКВС, НКДБ, а також Головного розвідувального управління генштабу Червоної армії.

Станом на середину вересня 1942 р. *організаційно-функціональна структура РВ УШПР* передбачала такі посади:

⁷⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 62, оп. 1, спр. 219, арк. 1, 128–129; спр. 1733, арк. 5–6; Україна партизанська: Наук.-довід. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 37; *Брайко П.Е., Старинов И.Г.* Партизанская война. – М.: В/ч 64510, 1983. – Ч. 1. – С. 67.

⁷⁹ *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1945). – С. 91.

- начальник відділу (на той час – підполковник держбезпеки Ф. Коваленко), який, окрім загального керівництва оперативною роботою підрозділу та заступників командирів партизанських формувань (ПФ) із розвідки, мав розробляти заходи з активізації розвідувальної роботи, відповідати за підбір і підготовку кадрів та агентури для розвідувальних підрозділів партизанів, виведення їх за лінію фронту;
- старший помічник начальника відділу, котрий за посадою безпосередньо займався добором і підготовкою заступників командирів ПФ із розвідки й агентури за цією лінією, організацією виведення їх за лінію фронту, розробляв завдання для постановки перед згаданою категорією розвідувальних кадрів, підтримував з ними зв'язок та узагальнював досвід розвідувальної роботи в інтересах її вдосконалення в ПФ;
- старший помічник начальника відділу з інформації, на якого покладалося узагальнення результатів розвідки, підготовка розвідувальних та оглядових довідок, зведень, ведення робочої карти РВ; вивчення об'єктів розвідування та диверсій, а також тактики антипартизанських операцій противника;
- помічник начальника відділу з обліку, який вів оперативні обліки агентури РВ, об'єктів розвідки і диверсій, кадрів розвідників у ПФ тощо;
- помічники начальника відділу зі спеціальної техніки (дві посади), котрі опікувалися здобуванням оригінальних документів, що перебували в обігу на окупованій території, або виготовленням фальшивих документів прикриття для агентів; вивчали поліцейсько-адміністративний режим та обстановку за лінією фронту, готували відповідні інформаційні зведення; аналізували повідомлення зарубіжних радіостанції щодо становища на окупованих землях;
- перекладач (обробка трофейних та інших документів противника, допит полонених);
- допоміжний персонал (картотетниця, секретар-друкарка тощо)⁸⁰.

Особовий склад РВ комплектувався насамперед кваліфікованими оперативниками, направленими 4-м управлінням НКВС

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 178, арк. 42–44.

УРСР. Їх відряджали в тил противника, де вони допомагали налагоджувати партизанську розвідку, вивчення близького й глибокого запілля ворога.

У перші місяці існування РВ УШПР підлягали розвідувальні підрозділи 7 великих партизанських з'єднань та 6 великих загонів. Розвідувальний підрозділ УШПР курирував і роботу фронтових оперативних груп УШПР при 40-й, 21-й, 28-й, 60-й арміях Південно-Західного фронту, 6-й, 9-й, 12-й, 18-й, 39-й арміях Південного фронту, 56-й, 57-й арміях Кавказького фронту. До 1943 р. РВ УШПР підпорядковувалися 22 заступники командирів із розвідки великих партизанських з'єднань та загонів. Загалом у 1942–1944 рр. РВ УШПР підготував і направив за лінію фронту 68 заступників командирів партизанських формувань із розвідки (практично всі вони були кадровими співробітниками органів держбезпеки). Своєю чергою, вони очолювали «оперативні частини» партизанських з'єднань (куди входили агентурна, військова розвідки й контррозвідувальна агентура), а в партизанських загонах існували посади заступників командира з розвідки⁸¹.

Основні орієнтири здобування розвідувальної інформації РВ УШПР та розвідувальними органами спецслужб із позицій партизанського руху визначалися загальними пріоритетами розвідабезпечення діючої армії, інтересами воєнної перемоги над агресорами. Зокрема, 27 жовтня 1942 р. начальник розвідувального управління (РУ) ЦШПР генерал-майор Аргунов затвердив «Приблизну схему розвідувального зведення» для штабів партизанського руху, яке мало укладатися кожні три дні, а 4 листопада – «Перелік питань, розроблених за темами» відділення військової інформації РУ ЦШПР. Серед важливих проблем, що потребували посиленого розвідувального забезпечення й торкалися України, у документі визначалися відомості про стан мостів і переправ через Дніпро, хід робіт противника з укріплення західного берега ріки, про стан залізничної мережі, націоналістичні формування⁸².

⁸¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 5, 127, 146–147.

⁸² Там само, спр. 178, арк. 93–95.

Важливо й те, що, окрім власне військової та військово-політичної інформації, до обов'язків *партизанської розвідки* було віднесено широке коло адміністративних, соціально-економічних, соціально-психологічних, кримінально-процесуальних та духовно-культурних проблем, вивчення яких давало рельєфну картину буття окупованих земель та політики агресорів на захопленій території, створювало передумови для визначення першочергових заходів радянської влади після вигнання окупантів і належного покарання військових злочинців. Про це, зокрема, свідчить затверджений 16 жовтня 1942 р. начальником РУ ЦШПР «Перелік питань, розроблених за темами, відповідно до плану роботи відділу політичного інформування»⁸³ Кожне з основних питань, своєю чергою, поділялося на декілька конкретних підпунктів. У переліку визначалися такі основні групи пріоритетів щодо збору інформації:

- адміністративне управління та режим на окупованій території;
- стан промисловості, сільського й комунального господарства, торгівлі, постачання, характер експлуатації окупантами населення, податкова політика;
- культура, освіта, преса й видавнича справа, охорона здоров'я;
- становище релігійних конфесій і політика окупаційних органів влади у цій сфері;
- політичні настрої населення, ставлення німців до різних соціальних груп та націоналістичного руху;
- тактика противника в боротьбі з партизанством, формування ним каральних «добровольчих» підрозділів, поліції з місцевих мешканців;
- звірства, грабунки, утиски цивільного населення з боку окупантів тощо⁸⁴.

Відповідно до цих завдань формувався план «насадження» та категорії зафронтової агентури, до якої відносилися учас-

⁸³ Центральний штаб партизанського руху мав у структурі інформаційно-розвідувальне управління з розвідувальним відділом (відділення військової та політичної інформації), контррозвідувальний відділ, відділ диверсійної техніки.

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 178, арк. 82–86.

ники розвідувальних резидентур, організатори диверсійно-терористичної діяльності, кваліфікована агентура з вивчення політико-економічної ситуації, агентура для занурення в розвідувальні школи противника, націоналістичні формування⁸⁵.

Про основні завдання поточної діяльності розвідки УШПР дає уявлення, зокрема, календарний план роботи 2-го (розвідувального) відділу на серпень 1942 р. Відповідно до нього, спецпідрозділ УШПР (який базувався на той час під Сталінградом) вів відбір, підготовку та інструктаж учасників груп агентурної розвідки (що мали діяти на території Ворошиловградської, Дніпропетровської, Сталінської (Донецької) областей), проводити заняття з розвідувальної справи з 8 групами командирів і комісарів партизанських загонів, заступниками командирів загонів із розвідувальної роботи, провадити допит військовополонених, організувати радіоперехоплення, вести карти, «таблицю-аналіз» результатів бойової діяльності партизанських формувань тощо⁸⁶.

У перші місяці існування РВ УШПР налагодженню його роботи перешкождали часті передислокації штабу (Сталінград, Саратов, Москва), нестача підготовлених для зафронтової спеціальної діяльності кадрів, практично цілковита відсутність кваліфікованих спеціалістів із розвідки та контррозвідки в партизанських формуваннях. Із 20 червня до 1 жовтня 1942 р. вдалося підготувати й направити за лінію фронту 11 заступників командирів ПФ із розвідки, 3 диверсійно-розвідувальні групи (28 осіб), 28 розвідників-кур'єрів⁸⁷.

Згідно з наказом народного комісара оборони СРСР № 00189 від 5 вересня 1942 р., запроваджувалися посади заступників командирів партизанських загонів із розвідки, і для їх заміщення направляються за лінію фронту 367 осіб, переважно операцівників НКВС. Необхідність посилити розвідувальні апарати партизанів досвідченими кадрами з органів держбезпеки підкреслювалась у наказі Ставки верховного головнокоманду-

⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 178, арк. 73.

⁸⁶ Там само, арк. 34–37.

⁸⁷ Там само, спр. 275, арк. 9.

вача № 0073 від 19 квітня 1943 р., який ставив перед оперативниками задачу «відбирати людей, здатних вести приховану розвідувальну роботу і впроваджувати їх на службу в місцеві управління, установи, створені німцями, депо, аеродроми, у гестапо і його школи». Приписувалося поширити агентурну мережу на всі без винятку населені пункти та окуповану територію.

Практично в усіх партизанських формуваннях запроваджувалися посади заступників командирів із розвідки (до травня 1943 р. всі посади вдалося замінити підготовленими кадрами), які водночас керували агентурним апаратом із контррозвідувального захисту. Від травня 1943 й до початку 1944 рр. у партизанських загонах на території України внутрішня мережа безпеки зростає вдвічі, сягнувши 2 тис. негласних помічників контррозвідки⁸⁸. У великих партизанських з'єднаннях заступник командира з розвідки мав оперативну частину. До неї входили агентурна розвідка, контррозвідувальна агентура, польова розвідка. Так само заступник із розвідки командира партизанського загону мав розвідників-агентуристів, контррозвідувальну агентуру та військових розвідників⁸⁹.

У партизанському з'єднанні С. Малікова, зокрема, оперативна частина охоплювала контррозвідувальний сектор (з агентурою в полках та підрозділах), сектор близької агентурної розвідки (агентура у селах зони дислокації), сектор далекої агентурної розвідки (агентура в окупованих Києві, містах Рівненської та Житомирської областей). Як правило, партизанські загоны (чисельністю до батальйону) мали заступників командира з розвідки (із розвідувальним взводом) та з диверсійної роботи (диверсійний взвод). Заступник командира мав на зв'язку резидентів (кваліфікованих агентів), кожен з яких утримував на зв'язку від 3 до 10–12 агентів із-поміж партизанів або місцевих мешканців.

⁸⁸ Попов А.Ю. НКВД и партизанское движение. – С. 101.

⁸⁹ Андрианов В.Н. Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ, 1971. – Схема № 16; *Его же*. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990. – С. 47–49; Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. – М., 1991. – Ч. 1. – С. 95.

Оперативна частина з'єднання О. Сабурова мала агентурну, військову (польову) розвідки та контррозвідку (в їхніх інтересах працювало 184 негласних помічників, з яких 22 – у далекій розвідці, 19 – у гарнізонах противника, 74 – серед населення, 69 – у самих партизанських загонах). Партизанське з'єднання В. Бегми запровадило й резидентури на важливих об'єктах розвідувальних спрямувань. Житомирська партизанська дивізія імені Щорса, як приклад, створила резидентури в місцевому генерал-комісаріаті, у житомирській поліції, на важливому Коростенському залізничному вузлі, в Овручі⁹⁰.

Поширеною була практика застосування агентів-маршрутників (які пересувалися під певною легендою окупованою територією) та агентів-статистів для стеження за рухом військ і бойової техніки противника на залізницях.

Посилена співробітниками держбезпеки, партизанська розвідка надала значний обсяг інформації, корисної фронту. Опергрупи НКВС–НКДБ (із дотриманням легендування й конспірації) базувалися безпосередньо в партизанських загонах, що дозволяло їм протистояти карателям та маскувати свою роботу в загальній розвідувальній діяльності партизанів, полегшувало зв'язок з агентурою, що працювала у зоні діяльності партизанських формувань.

Поступово зростав обсяг і глибина партизанської розвідки, удосконалювався механізм її координації зі стратегічними завданнями Червоної армії. Наприклад, у березні 1944 р. начальник розвідувального управління генштабу генерал-лейтенант Ф. Кузнєцов просив Т. Строкача про постановку завдань агентурній розвідці УШПР щодо залізничних комунікацій, виявлення місць концентрації військ противника, великих штабів, складів та аеродромів, розташування укріплених районів, вивчення морально-політичного стану ворога. Ішлося і про збір відомостей про УПА та польське підпілля. Відповідним чином

⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 24–25, 33–35, 149–151; Андрианов В.Н. Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны... – Схема № 17.

було сформульовано й завдання з розвідувальної роботи партизанським формуванням, затверджені начальником УШПР⁹¹.

Із жовтня 1942 до квітня 1943 рр. підпорядковані УШПР з'єднання та загони здобули до 800 «цінних розвідувальних даних»⁹². Загалом за 1942–1944 рр. розвідка УШПР підготувала 3625 розвідповідомлень, з яких про концентрацію військ противника – 151, їх перегрупування – 453, гарнізони та штаби – 1013, військові укріплення – 362, аеродроми – 218, транспортну інфраструктуру – 429, злочини окупантів – 429, склади, бази – 151, спецслужби й каральні органи гітлерівців – 88 тощо. Для вищих органів військового управління підготували 36 спецповідомлень, 67 тематичних довідок, 37 доповідних записок⁹³.

До квітня 1943 р. завдяки зусиллям РВ УШПР удалося зміцнити оперативні частини партизанських формувань та досягти «повного розвитку всіх видів розвідки в партизанському русі на Україні»⁹⁴. Значно зросла ефективність партизанської розвідки з літа 1943 р. внаслідок закріплення за з'єднаннями та загонами оперативних груп НКВС–НКДБ УРСР (наркомат держбезпеки відновлено 14 квітня 1943 р.). Кваліфікованими співробітниками підсилили розвідвідділ УШПР. Достатньо сказати, що розвідниця «Аня» зі з'єднання Б. Шангіна влаштувалася секретарем генерал-губернатора дистрикту Галичина О. Вехтера, особисто контактувала й збирала конфіденційну інформацію від інших високих чиновників окупаційної адміністрації. До осені 1943 р. лише при з'єднаннях С. Ковпака, М. Наумова та

⁹¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 277, арк. 1–2; спр. 297, арк. 45–46.

⁹² *Боярский В.И.* Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны... – Ч. 2. – С. 29–30. Про діяльність партизанської розвідки див. докл.: *Старожиллов Н.В.* Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. Див. також: *Мищенко Г.П., Мигрин Г.П.* Задача особой важности (Партизанская разведка: 1941–1945 гг.). – К.: Выща школа, 1985; *Чайковский А.С.* Невідомої війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К.: Україна, 1994.

⁹³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 74, 116–118.

⁹⁴ Там само, арк. 149.

О. Сабурова діяло 9 резидентур органів держбезпеки, що мали на зв'язку 572 агентів⁹⁵.

При здійсненні розвідувальної та контррозвідувальної роботи з позицій партизанського руху органи держбезпеки спиралися на мережу негласних добровільних помічників. До кінця 1944 р. партизанська розвідка мала безпосередньо у загонах 39 резидентів, 2098 агентів та секретних інформаторів, серед населення – 11 резидентів і 1296 агентів⁹⁶.

Удосконалення методів розвідувальної роботи, збільшення підготовлених кадрів та необхідність ретельного інформаційного забезпечення стратегічного наступу Червоної армії призвели до появи шести «особливих розвідувальних загонів», які утворювалися на основі окремих партизанських формувань (загони організовувалися розвідувальними групами УШПР, перекинутими літаками на бази ПФ). Зокрема, в березні 1944 р. створили розвідвагін (50 бійців) на базі партизанського з'єднання генерал-майора М. Наумова, доручивши йому проведення «воєнно-політичної розвідки» в районі Жовква – Янів – Рава-Руська. Загін здобув важливу для наступаючих військ інформацію стосовно системи оборони німців на Львівщині, гарнізонів й резервів противника, сил підрозділів УПА та політичної лінії українських націоналістів, морально-політичного стану, економічної ситуації, настроїв польської та чеської громад⁹⁷.

У 1943 р. вдалося налагодити якісну й усебічну підготовку (3–4 місяці замість 3–4 тижнів) командирів партизанських загонів і спецгруп. Так, підготовка «офіцерів розвідувальної та контррозвідувальної служби» при РВ УШПР передбачала вивчення оперативної обстановки на окупованій території (включаючи форми й методи контррозвідувальної та каральної діяльності противника), стану об'єктів агентурної, військової розвідки (штабів, аеродромів, комунікацій тощо), способів агентурної, польової, технічної розвідки тощо⁹⁸. До травня 1943 р. лише

⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 490, арк. 121; *Войцехович В.О.* Фронт на Поліссі. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 31, 39.

⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 125.

⁹⁷ Там само, арк. 49–50.

⁹⁸ Там само, арк. 59–61.

спецшколи УШПР підготували 379 командирів партизанських загонів та їх заступників, 660 інструкторів мінно-підривної справи, 185 радистів, інших спеціалістів (загалом за лінію фронту відправили 951 особу)⁹⁹. Командирів диверсійних груп готувала за тримісячною програмою й Вища оперативна школа особливого призначення ЦШПР.

У партизанські школи почали зараховувати бойових офіцерів, командирів із вищою інженерною освітою. В Україні «лісові академії» випустили 5 тис. диверсантів, здатних навіть з асортименту аптек і фотوماгазинів виготовити мінно-вибуховий пристрій. Це одразу позначилося на результатах. Половина вбитих солдатів і три чверті знищеної техніки супротивника за лінією фронту – на рахунку партизанів. При здійсненні диверсій партизанські втрати склали не більш 5% від їх загальних. При цьому шкоди ворогові завдавала кожна четверта міна, установлена партизанами, тоді як в армійських саперів на один підбитий танк приходилося чотири тисячі мін. За десять місяців 1943–1944 рр. тільки Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання пустило під укіс 500 ешелонів, втративши лише 15 бійців¹⁰⁰.

Удосконалення спеціальної підготовки дозволяло навіть невеликим диверсійним групам добиватися відчутних бойових результатів. Групу партизанів Тищенка (7 чол.) перекинули в Угорщину. Опинившись на незнайомій території, без зв'язку та не знаючи мови (перекладачі втекли), партизани не розгубилися й через Румунію вирушили в Югославію, де пустили під укіс ешелон. Група цілий місяць імітувала повноцінне партизанське з'єднання, проводячи диверсії на комунікаціях, і, тільки витративши всі мінно-вибухові засоби, успішно вийшла до своїх¹⁰¹.

Окремим напрямом спеціальної діяльності УШПР та спецпідрозділів партизанів стала диверсійна робота. Для її коорди-

⁹⁹ Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокорённых... – С.71–72.

¹⁰⁰ Брайко П.Е., Старинов И.Г. Партизанская война... – Ч. 1. – С. 74. До 95% успішних підривів було здійснено особами, які пройшли спеціальну диверсійну підготовку.

¹⁰¹ Старинов И.Г. Диверсии и противодиверсионная защита. – С. 39.

нації у квітні 1943 р. у складі УШПР запровадили технічний відділ (із підпорядкуванням йому контрольно-технічної групи складів мінно-вибухового майна, навчально-дослідну майстерню) на чолі з колишнім начальником штабу 42-ї окремої інженерної бригади спецпризначення Воронежського фронту підполковником І. Кондрашовим¹⁰². Було запроваджено посаду заступника начальника УШПР із диверсій. Почалося їх централізоване планування в рамках загальних планів бойової діяльності УШПР та виходячи з інтересів армії. Зокрема, планом бойової діяльності УШПР на весняно-літній період 1943 р. передбачалося виведення з ладу важливих залізничних вузлів Правобережної України, великих залізничних і шосейних мостів.

Наказом УШПР від 14 липня 1943 р. в кожному партизанському формуванні запроваджувалася «спеціальна служба» з 3–10 інструкторів для планування й підготовки диверсій, навчання підричників. Загалом через спецшколи УШПР та інструкторами було підготовлено до 4000 партизанів-диверсантів¹⁰³. У загонах створювалися посади заступників командирів із диверсій, спеціалізовані підрозділи – диверсійні групи при штабах, окремі диверсійні роти та взводи, що позначилося на результативності підривної роботи. Так, у з'єднанні В. Бегми до створення диверсійної служби підірвали 13 ешелонів, а після – 56, відповідно у формуваннях О. Сабурова 25 і 137, І. Бовкуна – 1 і 23 тощо¹⁰⁴. Загалом у 1943 р. кількість підірваних ешелонів противника (3726) зроста порівняно з 1942 р. у 16 разів.

На високий рівень піднялося планування масштабних диверсійних кампаній, узгоджених і з наступальними завданнями діючої армії. Як приклад можна згадати підготовлений УШПР та затверджений начальником генштабу Червоної армії О. Василевським «План руйнування залізничних мостів через Дніпро, Десну і Стир» (1943 р.), спрямований на одночасне знищення мостів на провідних магістралях, що мало призвести до ускладнень руху потягів у східному напрямку на 30 діб¹⁰⁵.

¹⁰² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1251, арк. 18–19.

¹⁰³ Там само, арк. 21–22, 39–30.

¹⁰⁴ Курас І.Ф., Кентий А.В. Штаб непокорённых... – С. 135–140.

¹⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1639, арк. 1–2.

Щоправда, офіційна історіографія післявоєнних часів ретельно оминала «незручні» сторінки партизанської війни, одночасно та штучно збільшивши реальну кількість активних партизанів в Україні у три рази. До всіх підручників історії ввійшли диверсійні операції «Концерт» і «Рейкова війна», суть яких полягала в масовому підриві залізничних рейок під час битви на Курській дузі й наступальної операції 1944 р. в Білорусії («Багратіон»). 120 тис. партизанів від Карелії до Дніпра здійснили величезну кількість підривів. Проте заступник начальника УШПР із диверсій полковник І. Старинов аргументовано довів – реального збитку противникові ці кампанії майже не завдали, вантажопотік вермахту зменшився незначно, підриви на дугорядних магістралях призвели до розпилення сил і витрат вибухівки. У той час, як наказ верховного головнокомандувача вимагав знищувати мости, віадуки, рухомий склад, стрілочні переводи, станційні споруди, партизани заходилися підривати легковідновлювані рейки. Зрозумівши, що наступаючій стороні комунікації потрібніші, німці не заважали й самі розбирали залізничне полотно, вивозячи метал на переплавку. Грамотно спрацювали тільки партизани України, тимчасово вивівши з ладу залізничні вузли Сарн, Здолбунова, Ковеля – окупанти недодержали 129 ешелонів¹⁰⁶.

Для знищення командного складу та військових спеціалістів противника, представників окупаційної адміністрації в партизанських формуваннях створили окрему «агентуру з терору». Відомий випадок, коли 25 травня 1943 р. агенти загону В. Ушакова в Коростені отруїли їжу у частині люфтваффе, унаслідок чого постраждали 237 офіцерів-пілотів, з яких 57 померли¹⁰⁷.

Серед функцій партизанської розвідки та контррозвідки **боротьба з повстанськими формуваннями націоналістичного руху та їх спецпідрозділами** (у вказівках партизанам вона часто йменувалася «особливим завданням») посідала друге за значенням після «нацистського напрямку» місце. Уже на-

¹⁰⁶ Див.: Старинов І.Г. Записки диверсанта. – М., 1999; Брайко П.С., Старинов І.Г. Партизанская война. Ч. 1. – М., 1983.

¹⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1639, арк. 45.

прикінці 1942 р. начальник розвідувального управління ЦШПР генерал-майор Аргунов висунув серед основних завдань партизанської розвідки на зиму 1942–1943 рр. насадження агентури у середовищі націоналістичних формувань. 11 січня 1943 р. начальник ЦШПР П. Пономаренко затвердив план посилення партизанського руху в Україні шляхом передислокації туди ряду з'єднань, у тому числі «для проведення низки заходів із розкладу поліції й націоналістичних формувань противника». З листопада 1943 р. заступник начальника УШПР С. Бельченко та начальник розвідвідділу УШПР М. Анісімов надіслали до партизанських з'єднань директиву № 3762, що зобов'язувала виявляти та брати на облік націоналістичні формування, створювати в них агентурні позиції, через агентурні можливості з'ясовувати чисельність, структуру, склад повстанських підрозділів, їх ідеологічні настанови, дані про керівний склад та взаємовідносини з німцями.

У період наступу Червоної армії у Правобережній і Західній Україні перед розвідувальними підрозділами партизанів ставилися завдання:

«вступивши до смуги активної дії українських націоналістів, вести всебічну розвідку наявності їхньої збройної сили, місця дислокації, структур управління, зв'язків із розвідувальними органами інших держав, прізвища командирів і політичних керівників, стосунки з окупантами й населенням».

Відчутно дошкуляла повстанцям діюча агентура партизанської розвідки у націоналістичному середовищі¹⁰⁸.

Важливим напрямом оперативного забезпечення партизанського руху виступав його **контррозвідувальний захист**, спрямований у цілому на відсіч зусиллям спецслужб противника створити у ПФ власні агентурні позиції, за їх допомогою збирати розвідувальну інформацію, зривати акції партизанів,

¹⁰⁸ *Войцехович В.О.* Партизани ідуть на захід. – К.: Політвидав України, 1982. – С. 126; *Иванков А.В.* Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов в годы Великой Отечественной войны и борьба с ней органов государственной безопасности. – М., 1982 – С. 38; *Андрянов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – С. 111.

розкладати їх зсередини, підводити під удари каральних загонів, а також на підтримку внутрішнього ладу та дисципліни у зафронтових формуваннях. При цьому енергійно використовувалися зрадники, агентура з місцевих мешканців. Окупанти широко вдавалися й до створення псевдопартизанських загонів та фіктивних підпільних груп, покликаних входити в довіру до справжніх партизансько-підпільних формувань, сприяти їх знешкодженню та компрометувати партизанів протиправними діями проти населення. Крім того, активну розвідувальну роботу проти партизанів вела Українська повстанська армія, інші формування українських, а також польських націоналістів.

Основні контррозвідувальні заходи в партизанському русі зводилися до:

- своєчасного отримання інформації про розвідувально-підривні наміри й заходи спецслужб противника, спрямовані на знищення партизанського руху;
- виявлення та нейтралізації агентури спецслужб агресорів та антирадянських іррегулярних формувань;
- забезпечення конспіративності й режимності навколо районів дислокації ПФ, захист військової таємниці;
- перевірки поповнення, яке прибувало до партизанів, біженців, інших осіб, що потрапляли на територію, підконтрольну ПФ;
- контррозвідувальних заходів серед цивільного населення контрольованих партизанами територій, прилеглих місцевостей;
- створення власних агентурних позицій в окупаційній адміністрації, поліцейських структурах, спецслужбах противника, допоміжних підрозділах, набраних із колабораціоністів, на важливих об'єктах інфраструктури, транспорті тощо;
- дезінформування ворога, розкладу його допоміжних формувань, перетягування їх на свою сторону;
- нейтралізації псевдопартизанських загонів;
- фізичного захисту і гарантування безпеки командного складу, партизанських штабів тощо¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Андрианов В.Н. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – С. 102, 184.

Для виконання згаданих завдань застосовувалося оперативне спостереження за підозрілими особами, оперативний пошук і перевірка, агентурне проникнення до спецслужб та каральних органів противника, допоміжних, антирадянських повстанських формувань, захоплення й допит кадрових співробітників спеціальних служб, агентури ворога, фізична ліквідація зрадників та осіб, що скоювали військові злочини тощо. Рішучих заходів потребувала ліквідація псевдопартизанів, серед яких було чимало небезпечних кримінальних злочинців. Лише загін Д. Медведєва за 1942 р. знищив три таких загони, які грабували, убивали місцевих мешканців, намагалися «влитися» до партизанів за завданням німців. Бійці О. Сабурова отримували інформацію про «перевертнів» від своєї агентури в поліції та гебітскомісаріаті, знищили озброєні псевдопартизанські групи в районі Мозир–Овруч. Навесні 1944 р. партизанський загін Тканка під Хотиним на Буковині розбив псевдопартизанський «5-й кубанський козацький полк» (майже 300 багнетів)¹¹⁰.

Організація контррозвідувальної роботи покладалася на заступників (помічників) командирів ПФ із розвідки, інколи контррозвідувальні осередки діяли самостійно, не входячи до складу розвідувальної служби партизанських формувань і маючи статус особливого відділу НКВС.

За даними РВ УШПР, контррозвідка ПФ загалом виявила 9883 шпигунів та активних колабораціоністів, з яких 1998 – агенти німецьких спецслужб¹¹¹. Не було допущено жодного теракту проти командирів партизанських формувань (і це незважаючи на наявність численної ворожої агентури з подібними завданнями). За умов воєнного часу та з огляду на масовий терор окупантів, жорстокі методи застосовувалися й стосовно тих, хто став на шлях співробітництва з агресорами. За даними РВ УШПР, радянські партизани на окупованій території розстріляли 1089 агентів спецслужб противника та 2799 активних колабораціоністів¹¹².

¹¹⁰ *Андреанов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе... – С. 114; *Его же.* Контрразведывательное обеспечение партизанских формирований в условиях современной войны. – М., 1989. – С. 64.

¹¹¹ *Андреанов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе... – С. 103.

¹¹² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 121–122.

Попри згадані прорахунки вага партизанського руху як чинника розгрому агресорів зростала. У переломному для вигнання окупантів 1943 р. в Україні противник змушений був залучати для охорони комунікацій до 100 тис. вояків, кинути в каральні експедиції проти партизанів понад 180 тис. і стільки ж залишити гарнізонами¹¹³.

Особливу роль взаємодія партизанів та органів держбезпеки відіграла при розгортанні визвольного руху у зайнятих гітлерівцями країнах Центрально-Східної Європи. У червні 1944 р. Т. Строкач затвердив план організаційних та оперативних заходів УШПР із посилення бойових дій партизанів України щодо надання допомоги партизанському руху у Чехословаччині, Угорщині, Румунії та Польщі з метою зриву вивезення промислового обладнання та стратегічної сировини з цих держав до Німеччини, а також руйнації комунікацій, по яких здійснювалося перекидання резервів до лінії фронту. План передбачав передислокацію низки радянських ПФ для активізації партизанського руху за кордоном, ударів по тилах противника та розгортання диверсійних акцій на стратегічних шосе, залізницях у суміжних з УРСР районах згаданих країн, а також на Дунаї. Планувалося створити організаційно-диверсійні загони по 25 осіб кожний, укомплектовані досвідченими партизанами, а також (на 40–50%) представниками народів країн Центрально-Східної Європи із числа курсантів Школи особливого призначення (ШОН) УШПР (12 загонів – до Чехословаччини, 17 – до Румунії, 7 – до Угорщини)¹¹⁴. Значні сили (до 2000 партизанів) передавалися Польському штабу партизанського руху, йому ж направлялися 4 диверсійні групи та диверсійний загін у 150–200 партизанів. Ставилося завдання «розгортання широкого партизанського руху шляхом формування самостійних загонів із місцевого населення», передбачалося перекидання літаками 2000 одиниць вогнепальної зброї, 25 тон вибухівки, великої кількості боєприпасів і продовольства. Розпочиналася й розвід-

¹¹³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 134–135.

¹¹⁴ Станом на 1 серпня 1944 р. у ШОН навчалось 967 радянських і 507 іноземних курсантів.

ка території Німеччини (Східної Пруссії) з метою виявлення можливостей організації там партизанського руху¹¹⁵.

До грудня 1944 р. лише у Чехословаччині та Угорщині УШПР мав 2 партизанських з'єднання, 6 бригад, 23 загони загальною чисельністю майже 18 тис. бійців¹¹⁶. Суттєве значення для піднесення розвідувально-диверсійної та бойової діяльності зарубіжних антифашистів мала розпочата з травня 1944 р. підготовка у ШОН УШПР організаторів партизанських груп з іноземців (загалом на листопад 1944 р. до школи прибуло 930 угорців, чехів, словаків, румунів, югославів, українців Закарпаття). До 1 листопада завершило підготовку 764 особи. Основою навчання за профілем «мінер-диверсант» була чотиритижнева програма на 240 навчальних годин. Велику увагу приділяли двостороннім навчанням, наближеним до бойових умов, мінно-підривної, вогневій і топографічній підготовці, азам пропаганди, на основі реального досвіду партизанів велася тактична підготовка. Як зазначалося в документах,

«випущений школою склад здатний самостійно навчати мінно-підривної справі людей для диверсійної роботи в тилу противника, формувати й керувати операціями груп і загонів з організації диверсій на комунікаціях та у промисловості»¹¹⁷.

Як результат, зростала бойова ефективність партизанських сил, котрі лише у Чехословаччині за серпень – вересень 1944 р. вивели з ладу 6620 вояків противника, підірвали 26 ешелонів, знищили 9 літаків, 40 одиниць бронетехніки, 281 автомашину, 36 мостів тощо. Вдалося захопити військового міністра Словаччини Ф. Чатлоша та командувача сухопутних військ Й. Туранця. Німці були змушені кинути туди дві нові дивізії з танками та авіацією¹¹⁸. Не зайвим буде згадати і про те, що в 1944 р. радянські партизани та їхні колеги у Центрально-Східній Європі скували на себе до 20 дивізій вермахту, 6–10 дивізій військ СС, 8 угорських, по 4 румунських і хорватських дивізії, кавалерійсь-

¹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 133, арк. 529–533.

¹¹⁶ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 46, арк. 3–4.

¹¹⁷ Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 133, арк. 115–120.

¹¹⁸ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 46, арк. 159–161.

кий та охоронний корпуси (загалом – до 48 дивізій, окремі батальйони), що становило до чверті живої сили агресорів на Східному фронті¹¹⁹.

23 грудня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про розформування УШПР, керівництво партизанським рухом в Європі передавалося спеціальній комісії при ЦК КП(б)У. При прийомі справ УШПР констатувалося, що підпорядкованими штабу партизанськими формуваннями (до 1 березня 1944 р. – 35 804 бійця) з листопада 1942 і до 1945 рр. знищено 6 генералів, 47,6 тис. солдатів та офіцерів противника, узято в полон 3382. Знищено 23 штаби, 25 літаків, 167 танків, 2328 автомашин, 79 складів, 371 ешелон тощо¹²⁰.

Роль органів НКДБ УРСР у визволенні країн Центрально-Східної Європи

Інтереси забезпечення стратегічного наступу Червоної армії обумовили передислокацію навесні 1944 р. 28 опергруп, що діяли на території УРСР, на захід – для розвідувально-підривної роботи в тилу противника й сприяння наступаючим військам. Як правило, до групи під командуванням досвідченого кадрового офіцера або кваліфікованого службовця органів держбезпеки входило 10–12 співробітників (агентів) НКДБ–НКВС, що пройшли школу партизанського руху та зафронтових завдань, 2–3 радисти. Групи швидко обростали волонтерами з місцевих мешканців, вели вербувальну роботу, створювали на своїй базі партизанські загони. Так, група «Ракета» до березня 1945 р. розрослася до 700 бійців, провела 103 диверсійні та бойові акції¹²¹.

Згадана вище група «Волинці», незважаючи на значні втрати, здобула інформацію про зручні для проходження військ перевали Карпат і сили угорської армії, фортифікаційні лінії противника¹²². У жовтні 1944 р. бригада, утворена на базі оперативної

¹¹⁹ Кизя Л.Е. Правди не затьмарити. – К.: Знання, 1965. – С. 68.

¹²⁰ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 48; оп. 2, спр. 1, арк. 248.

¹²¹ Борисов Н. Оперативные группы во вражеском тылу // Сборник КГБ СССР. – 1968. – № 4. – С. 126–127.

¹²² Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 28442.

групи «Мисливці» та поповнена партизанами – чехами і словаками, упродовж 2 діб спільно з військами утримувала стратегічний перевал Бескид до підходу основних сил 4-го Українського фронту¹²³. На прохання командування 1-го Українського фронту опергрупи сприяли захопленню Сандомирського плацдарму для розвитку наступу на територію Польщі. Оперативна група «Вісла» встановила зв'язок із польськими патріотами-антифашистами та передавала отриману від них цінну розвідувальну інформацію штабу 1-ї гвардійської армії. Згодом, на прохання командування 1-го Українського фронту, опергрупи зосередили зусилля на диверсійних акціях: із липня 1944 до січня 1945 рр. лише в Польщі було здійснено 114 підривів залізничних мостів та 5 військово-промислових об'єктів¹²⁴.

На базі окремих оперативних груп шляхом поповнення патріотами-антифашистами країн Центрально-Східної Європи виростили партизанські бригади, спроможні вести результативні бойові дії. У 1944 р. частину сил спеціального призначення НКДБ УРСР – 53 опергрупи (780 бійців), а також 759 агентів-одинаків вивели на терени Польщі, Чехословаччини, де вони допомагали патріотичним силам боротися проти гітлерівців (і розрослися до 4000 учасників)¹²⁵. Зокрема, 19-річний офіцер НКДБ УРСР М. Радул відзначився як командир багатонаціональної партизанської бригади на території Чехословаччини, відчутних ударів ворогу завдавало формування О. Святогорова «Зарубіжні». Обидва офіцери після війни плідно працювали по лінії зовнішньої розвідки. Опергрупа М. Осипова виросла до партизанського загону в 1 тис. бійців, знищивши понад 600 вояків противника, 26 ешелонів, 17 мостів тощо¹²⁶.

¹²³ Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны... – С. 126–127; Иванков А.В. Из опыта работы чекистов Украины в период борьбы с немецко-фашистскими оккупантами // Сборник Высших курсов КГБ СССР. – К., 1985. – С. 89.

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83510, арк. 83–84; спр. 86704, т. 2, арк. 169–176.

¹²⁵ Там само, ф. 13, спр. 507, арк. 4; Андрианов В.Н. Зафронтовая работа оперативных групп... – С. 7.

¹²⁶ Андрианов В.Н. Основы партизанской борьбы. – М.: ВКШ КГБ, 1989. – С. 28.

Під час виконання завдань у країнах Центрально-Східної Європи 34 зафронтові формування НКДБ СРСР та УРСР здобули значний масив інформації. Було відправлено 167 зведень, з яких 50% – в інтересах Центру, 32% – армії, 13% повідомлень містили цінні політичні дані, а також декілька десятків зведень контррозвідувального характеру. Серед винятково важливих з військово-політичного погляду повідомлень – здобута опергрупою «Вірні» інформація про затримання у Словаччині англо-американської розвідувальної групи з 18 осіб, закинutoї сюди зі спецзавданням¹²⁷. Загалом за роки війни на основі здобутих 4-м управлінням НКВС–НКДБ УРСР розвідувальних відомостей було підготовлено 355 інформаційних документів, якими користувалися у НКДБ СРСР та генеральному штабі Червоної армії¹²⁸.

Зрозуміло, що головним інструментом здобуття цінних відомостей слугували створені зафронтовою розвідкою агентурно-інформаційні мережі. Так, співробітники спецгрупи О. Святогорова «Зарубіжні» у Чехословаччині залучили до співпраці з числа місцевих антифашистів 9 резидентів, 89 агентів, 12 інформаторів (67 негласних джерел продовжили співробітництво й після завершення війни)¹²⁹.

Окремі оперативні групи та агенти-одинаки отримували специфічні завдання, пов'язані зі збором політичної інформації. Група «Вісла» підготувала доповідь про діяльність Армії крайової-НСЗ, Селянських батальйонів, політичних партій Польщі¹³⁰. Спецгрупа «Слов'яни», виведена в Болгарію, збрала інформацію про воєнізовані білоемігрантські організації, Партію монархічного об'єднання, Військово-монархічний союз¹³¹. Значними здобутками відзначилася у цій царині спецгрупа «Дружба»

¹²⁷ Семёнов Я.Ф. Некоторые вопросы агентурной разведки оперативных групп органов госбезопасности в тылу противника на территории сопредельных с СССР стран в годы Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ СССР. – 1985. – № 35. – С. 72–74, 81–82.

¹²⁸ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 35.

¹²⁹ Там само, т. 18, арк. 60, 138.

¹³⁰ Там само, т. 8, арк. 48.

¹³¹ Там само, т. 15, арк. 26.

М. Оніщука («Баглія»). Агенти завербували понад 30 оперативних джерел і підготували цінні інформаційні зведення стосовно армії А. Власова, Війська Донського на службі в німців, Білоруської Центральної Ради, польських націоналістичних організацій, УПА, підпілля ОУН та кривавого українсько-польського протистояння на Волині тощо¹³². Спецгрупа «За Батьківщину» (яка мала на зв'язку 152 інформатора) здобула цілий комплекс документів, направлених до Москви: про зміну стратегії ОУН(б) восени 1943 р., настанови бандерівської пропаганди, директивні документи оунівців та УПА, міжфракційне протистояння в націоналістичному русі тощо¹³³.

НКДБ УРСР ставив також завдання щодо ліквідації представників німецького командування, окупаційної адміністрації, колабораціоністів, важливих фігур антирадянських політичних організацій за кордоном. Зокрема, спецгрупу 4-го управління НКДБ УРСР «Валька» (окрім завдання з ліквідації німецького генерал-губернатора Польщі Г. Франка) було скеровано на виявлення й розробку емісарів польського еміграційного уряду¹³⁴. Агенти «Північна» та «Віолетта» (псевдоніми змінено. – Д. В.), виведені в Німеччину, отримали завдання ввійти в оточення та знищити «Ворона» (імовірно очільника Російської визвольної армії А. Власова). Окремі агенти працювали по вірменських колабораціоністах (відомо про невиконане завдання з ліквідації керівника німецького розвідоргану «Дромедар», колишнього військового міністра уряду дашнакської Республіки Вірменія Дро Канаяна), провідниках білокозачих організацій тощо¹³⁵.

До 9 травня 1945 р. тільки у Чехословаччині діяли 21 партизанська бригада і 13 окремих загонів, створених органами держбезпеки УРСР. У Празькому повстанні травня 1945 р. брало участь 7 опергруп – «Шквал», «Ураган», «Уперед» та ін. Через 16 радіостанцій вони передавали важливі відомості до генштабу Червоної армії та НКДБ СРСР. Група «Смолоскип» відзначи-

¹³² Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 13.

¹³³ Див.: Там само, т. 19.

¹³⁴ Там само, т. 7, арк. 4.

¹³⁵ Там само, арк. 14–15, 22–23.

лася в Добржинському та Пржибранському антифашистських повстаннях. Спецгрупа «Грім» Г. Степового залучила до співробітництва групу словацьких офіцерів на чолі з полковником Я. Волеком, начальником гарнізону м. Пршибрам. Під час повстання 2–5 травня 1945 р. патріоти змусили німців капітулювати й передали місто Червоній армії¹³⁶. Група «Вперед» 9 травня 1945 р. вступила в переговори та схилила до капітуляції й роззброїла відступаючі 16-ту, 24-ту угорські дивізії. Їхні колеги зі «Смолоскипу» захопили начальника штаба РВА генерал-майора Ф. Трухіна¹³⁷.

У цілому під час виконання завдань на теренах Центрально-Східної Європи (у жовтні 1944 – січні 1945 рр.) опергрупи НКДБ УРСР знищили та вивели з ладу 7729 вояків противника, 16 командирів високого рангу та чиновників окупаційної адміністрації, знищили 4 військових заводи, 71 міст, 109 ешелонів, 103 автомашини тощо¹³⁸.

Збиралися відомості про військових злочинців, активних колабораціоністів, агентуру спецслужб противника. Одна лише група «Вірні» виявила 90 німецьких, 78 агентів словацького пронімецького режиму Й. Тісо, 207 активних карателів тощо. Інформатори групи «Зарубіжні» допомогли знешкодити 18 агентів гестапо, залишених у Чехословаччині при відступі вермахту, 28 активних пособників окупантів, 16 інших колабораціоністів¹³⁹.

Загалом за роки війни органи держбезпеки вивели за лінію фронту 2222 оперативних групи (з них НКВС–НКДБ УРСР сформували 677). Від них було отримано 4418 розвідувальних повідомлень, з яких 1358 направили до генштабу Червоної армії, 420 – штабам фронтів, 629 – командуванню авіації далекої дії

¹³⁶ Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 12.

¹³⁷ Там само, т. 46, арк. 20–21; 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 1. – С. 17–18.

¹³⁸ Семёнов Я.Ф. Деятельность оперативных групп советских органов госбезопасности по развёртыванию и активизации партизанской борьбы в Чехословакии и Польше в годы Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ СССР. – 1977. – № 12. – С. 83.

¹³⁹ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 18, арк. 124.

для завдання бомбових ударів¹⁴⁰. Щоб рельєфніше представити ефективність зафронтової роботи, наведемо такі дані: з початку 1944 р. й до кінця війни бійці спеціальних підрозділів республіканського НКДБ знищили або поранили 22,5 тис. гітлерівців, узяли в полон до 10 тис., висадили в повітря 20 військових підприємств, 18 складів, 9 бронепоездів, 100 гармат, 207 армійських ешелонів, 110 мостів, знищили 106 танків і 675 автомашин¹⁴¹.

Загальний внесок у перемогу над гітлеризмом опергруп, спеціальних загонів та інших формувань 4-го управління НКВС–НКДБ УРСР за роки війни становив: 26 тис. убитих і пораних, 3329 полонених, 6747 роззброєних вояків ворога, 25 знищених генералів і високих чиновників окупаційної адміністрації, 121 співробітник спецслужб Німеччини та її союзників. Було виведено з ладу 15 військових заводів і 23 підприємства, 6 електростанцій, 27 складів, 92 залізничних і 41 шосейний міст. Підірвано 242 ешелони (311 паровозів, до 2500 вагонів), 5 бронепоездів і платформ, знищено 43 літаки, 135 танків, 115 гармат і мінометів противника¹⁴².

Організація зовнішньої розвідки

На завершальному етапі війни серйозні завдання зафронтової роботи припали на відтворений підрозділ зовнішньої розвідки Наркомату державної безпеки УРСР. У його структурі (згідно з директивою НКДБ УРСР № 1395/С від 28 липня 1944 р.) було запроваджено 1-ше управління (на той час очолював полковник Ф. Цветухін). Станом на 1 лютого 1945 р. воно мало 48 штатних посад і складалося з секретаріату, трьох функціональних відділів та відділення «А» (облікового)¹⁴³. Показово, що на укомплектування оперативних підрозділів розвідки

¹⁴⁰ Федорчук В. Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ при СМ СССР. – 1970. – № 1. – С. 90.

¹⁴¹ Никитченко В.Ф. Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ при СМ СССР. – 1971. – № 2. – С. 80; Національна академія СБ України. – Од. зб. 1985. – С. 23; Борисов И. Оперативные группы во вражеском тылу. – С. 129.

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 43–45.

¹⁴³ Там само, ф. 13, спр. 490, арк. 122; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2433;

направили групу досвідчених співробітників саме 4-го управління НКДБ УРСР.

Функціональна структура 1-го управління свідчила про якісне зростання не тільки оперативно-військового, а й геополітичного значення українських земель, забезпечення післявоєнних політичних процесів і територіального переустрою, впливу СРСР у Центрально-Східній Європі, яку в рамках перемовин «великої трійки» консенсусно було передано у зону впливу Москви. У складі 1-го управління (63 штатні одиниці) *перший відділ* (13 посад) вів розвідку на території Чехословаччини та у середовищі української й іншої політичної еміграції. *Другий відділ* (14 штатних одиниць) зосереджувався на роботі по Польщі та Німеччині, *третій* (15 посад) – у зборі інформації в Румунії, Угорщині та балканських країнах¹⁴⁴. У ряді управлінь НКДБ прикордонних областей створили розвідувальні відділи. Так, у Львівському УНКДБ останній (17 посад) опікувався Польщею, Чехословаччиною та українською еміграцією, в Одеському УНКДБ – Румунією, Болгарією, балканськими країнами¹⁴⁵.

Основним завданням зовнішньої розвідки визначалася робота на території Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Німеччини. Крім того, передбачалося врахувати й визначені директивою НКДБ СРСР № 24 від 24 червня 1943 р. завдання розвідувальної роботи щодо Великобританії, США, Туреччини¹⁴⁶. Як зазначалося у директиві НКДБ УРСР від 28 липня 1944 р., для налагодження оперативної роботи належало виявляти на території республіки осіб, котрі мали зв'язки за кордоном (передовсім евакуйованих мешканців Західної України), відбирати з числа агентів НКДБ та громадян надійних, політично лояльних людей, що знають іноземні мови, мають відповідні психологічні риси, комунікабельність та високий інтелект для роботи за кордоном.

Окремо йшлося про доцільність використання з розвідувальною метою закордонних відряджень науковців, художньої,

¹⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 8, оп. 12 (1985 р.), спр. 3, т. 1, арк. 3–4.

¹⁴⁵ Там само, арк. 131–131 зв., 152.

¹⁴⁶ Там само, ф. 9, спр. 75, арк. 32.

творчої інтелігенції, а також перевербування «ворожої агентури» з метою проникнення у зарубіжні спецслужби, антирадянські еміграційні організації. Приписувалося передавати до 1-го управління НКДБ СРСР здобуті агентурним шляхом відомості про внутрішню й зовнішню політику іноземних держав, їх державні установи та політичні організації, спецслужби, політичну еміграцію з території СРСР, відомих державних і політичних діячів, вищих офіцерів тощо¹⁴⁷.

У 1943–1944 рр. зовнішня розвідка спромоглася набути низку перспективних оперативних джерел у Німеччині, Австрії й інших європейських державах¹⁴⁸. При цьому завдання розвідувальної діяльності 1-го управління НКДБ УРСР відповідали вирішенню серйозних військово-політичних та міжнародних питань, забезпеченню соборності українських етнічних земель у контексті післявоєнного врегулювання у світі, яке невпинно наближалось разом зі стратегічними перемогами Червоної армії та її союзників по Антигітлерівській коаліції. Про це, зокрема, свідчать пріоритети розвідувальної роботи НКДБ УРСР у Польщі. При їх визначенні враховувалися спрямування польського еміграційного уряду та його потужного нелегального збройного формування – Армії крайової (АК) до відновлення Польщі в кордонах 1939 р., тісне співробітництво та залежність польських антирадянських сил від Великобританії та її спецслужб, намагання підготувати повстання для повалення прорадянського польського уряду тощо. Тож при роботі на теренах Польщі ставилося завдання виявляти підпільні організації АК, їх нелегальну інфраструктуру, збирати відомості про підготовку повстання, набувати перспективну агентуру та просувати її до резидентур англійської розвідки в Польщі й інших державах¹⁴⁹.

¹⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 75, арк. 33–35.

¹⁴⁸ Сборник материалов конференции «Ленинские принципы и чекистские традиции в работе органов государственной безопасности Украины». – К., 1970. – Вып. 3. – С. 89; *Гавяз М.І.* Нова доба органів держбезпеки // Борис Шульженко: Особистість і час: Документи, спогади, матеріали / Упор. В. Б. Шульженко; за заг. ред. Ю. І. Шаповала. – К.: АДЕФ-Україна, 2006. – С. 364.

¹⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 89, арк. 156–162.

Розвідувальна інформація сприяла справі відновлення соборності українських земель, входження України до світового співтовариства. Так, конфіденційні відомості щодо позиції партнерів по Антигітлерівській коаліції використовувалися при визначенні долі західних кордонів України та вступу її до ООН на відомих Ялтинській і Потсдамській міжнародних конференціях, де питання західних кордонів Української РСР розглядалося в межах так званого «польського питання»¹⁵⁰.

Не можна не відзначити патріотизм українців – представників «трудової еміграції», що опинилися у країнах Латинської Америки. Деякі з них увійшли до складу резидентур, створених в Аргентині, Уругваї, Чилі радянським агентом Й. Григулевичем («Максом»). Ризикуючи життям, українці допомагали звільненню Батьківщини, закладаючи міни у вугільні бункери суден, що везли з Буенос-Айреса в Німеччину стратегічну сировину (селітру) та продовольство. Усього впродовж 1942–1944 рр. було закладено понад 150 мін – вони спрацьовували у відкритому морі. А. Гітлер особисто розпорядився підібрати інший порт для транспортування вантажів¹⁵¹.

Можливості органів держбезпеки використовувалися для полювання на діячів української національної державності та культури в еміграції. Уже 26 травня 1945 р. очільник НКВС СРСР Л. Берія санкціонував відправку до Праги оперативної групи генерал-майора Горшкова для «вилучення активних українських націоналістів» із підпорядкуванням їй відповідальних працівників НКДБ УРСР¹⁵². Було захоплено й вивезено до СРСР президента Карпатської України А. Волошина, дипломатів і громадських діячів М. Славинського, М. Галагана, інших патріотів-

¹⁵⁰ Див.: Очерки истории российской внешней разведки. – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 4. – С. 458–472.

¹⁵¹ Байдаков А. Разведка органов госбезопасности СССР в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990. – С. 42; «Украинский фронт» советской разведки (1920–1940-е годы) // Веденев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К.: К.И.С., 2008. – С. 86–88.

¹⁵² Див.: ГДА СБ України, ф. 2, оп. 75, спр. 11, т. 1.

державників. Їхня доля склалася трагічно – смерть під слідством або тривалі терміни заслання¹⁵³.

Слід зазначити, що «активні заходи» проти активістів антирадянської еміграції готувалися заздалегідь. У 1944 – першій половині 1945 рр. для розробки політичних організацій еміграції було виведено за кордон 759 (!) агентів 4-го управління НКДБ УРСР, з яких 345 працювали у Чехословаччині – головному суспільно-політичному й культурно-освітньому осередку української еміграції міжвоєнного періоду. У результаті «взяли на облік» понад 1700 емігрантів-«антирадянщиків». У травні 1944 р. із літака десантували й вивели до Відня кваліфікованого агента «Василька» (псевдонім змінено. – Д. В.), який зміг увійти в довіру керівників Українського національного об'єднання. За даними іншого агента (від контррозвідки «Смерш») згодом було затримано до «30 активних українських націоналістів»¹⁵⁴.

Водночас навряд чи припустиме притаманне окремим сучасним публікаціям (виступам у ЗМІ, художнім творам) легковажне або кон'юнктурне ставлення до проблеми переслідувань військовополонених, депортованих осіб за кордоном (зокрема твердження про репресування ледве не більшості з цих категорій громадян). Проведені за архівними матеріалами ретельні дослідження спростовують такі крайні судження. Із понад 4,2 млн осіб, депортованих у СРСР до 1 березня 1946 р. – 2,66 млн становили цивільні особи. З цієї категорії 80,68% було направлено до місць попереднього проживання, 9,9% зараховано до робітничих батальйонів, 5,34% призвано в армію, 2,31% перебували на збірно-пересильних пунктах і тільки 1,76% (46 740 осіб) передано в «розпорядження НКВС». Із майже 1,54 млн військовополонених 42,8% призвали до війська, 22,37% зарахували до робітничих батальйонів, 18,31% направили до

¹⁵³ Див. докл.: *Веденеєв Д.В.* Микола Галаган: маловідомі сторінки життя і діяльності // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 214–218; *Веденеєв Д., Шевченко С.* Судьба полпреда УНР, или «Пражская осень» национального возрождения // Зеркало недели. – 2000. – № 37.

¹⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 33–34.

місць проживання, органам НКВС передали 14,69% (226 тис. осіб). Слід ураховувати, що серед останньої категорії було чимало вояків гітлерівських військових формувань (власівці), співробітників каральних, охоронних та адміністративних структур противника, агентури спецслужб тощо. У 1946–1947 рр. на спецпоселення прибули 148 тис. колабораціоністів (до 1952 р. більшість із них звільнили, зарахувавши відбутий термін у трудовий стаж)¹⁵⁵.

Діяльність зафронтових оперативних груп під час війни сприяла розвідувальному забезпеченню Червоної армії, розгортанню партизанського руху (насамперед організації його розвідроботи та контррозвідувального захисту), підриву військово-економічного потенціалу противника, проведенню інших важливих оперативних заходів, у тому числі формуванню агентурної мережі за кордоном. Налагоджена органами державної безпеки система розвідувальної та контррозвідувальної роботи з позицій партизанського руху в Україні стала помітним чинником бойових успіхів на фронті. За оцінками начальника Головного розвідувального управління Червоної армії генерал-лейтенанта І. Іллічова (вересень 1944 р.), здобуті партизанською розвідкою відомості щодо збройних сил противника кваліфікувалися як «вельми цінні», такі, що в більшості випадків підтверджувалися ходом подій¹⁵⁶.

Наведені у статті матеріали ще раз підкреслюють не тільки вагу таємного протиборства в досягненні перемоги над агресором, але й непересічне значення українського відтинку протистояння народів СРСР та Об'єднаних націй гітлерівському Райху, розгром якого заклав історичні передумови для досягнення державної соборності українських земель, входження Української РСР в ООН.

¹⁵⁵ Земсков В.Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С. 6.

¹⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 102.

Веденеєв Д. Разведывательно-диверсионная и контрразведывательная деятельность органов государственной безопасности за линией фронта в 1941–1945 гг. (по документам НКВД–НКГБ Украинской ССР)

На основе широкого круга малоизвестных или не введенных в научный оборот документов раскрывается деятельность советских органов госбезопасности по организации и осуществлению разведывательно-диверсионной и контрразведывательной работы на оккупированной территории Украины и во время изгнания гитлеровских оккупантов из стран Центрально-Восточной Европы. Исследуется роль спецподразделений НКВД–НКГБ УССР в оперативном обеспечении партизанского движения. Освещается становление органов внешней разведки НКГБ Украинской ССР.

Ключевые слова: органы госбезопасности, НКВД, НКГБ, разведка, контрразведка, партизанское движение, диверсии.

Vedeneeyev D. Reconnaissance and Sabotage and Counterreconnaissance Activity of State Security Services Behind the Front Line (on the Documents of NKVD–NKGB of the UkrSSR)

Based on a wide range of little-known or not involved in the scientific circulation documents the activity of Soviet security organs on the organization and proceedings reconnaissance and sabotage and counter-intelligence work on the occupied territory of Ukraine and during the expulsion of the Nazi invaders from the countries of Central and Eastern Europe has been analyzed. The role of special forces of the NKVD–NKGB in operational ensuring guerrilla movement has been overwiewed. Author also deals with the problem of establishing of the Foreign Intelligence of NKVD of Ukrainian SSR.

Key words: state security organs, NKVD, NKVD, intelligence, counterintelligence, guerilla, sabotage.